૧૨.૧૦ જૈન પારિભાષિક શબ્દકોષ તથા પારિભાષિક વ્યાખ્યાઓ.

અંગપૂજા :જે પૂજા કરતી વખતે પ્રભુજીની પ્રતિમાજીના અંગનો સ્પર્શ થાય તે. જેમકે જલપૂજા,ચંદનપૂજા,અને પુષ્પપૂજા વગેરે.

અંગપ્રવિષ્ટ : દ્વાદશાંગીમાં આવેલુ બાર અંગોમાં રચાયેલુ આગમસૂત્રો.

અંગબાહ્ય : દ્વાદશાંગીમાં ના આવેલું, બાર અંગોમાં ન રચાયેલા આગમસૂત્રો.

અંઘોળે : અર્ધસ્નાન, હાથ–પગ–મુખ ધોવા તે.

અંજનશલાકા : પ્રભુપ્રતિમાની આંખની અંદર ઉત્તમ સુવર્ણ સળી વડે અંજન આંજવું તે, પ્રભુત્વનો સંકલ્પપૂર્વક વિધિવિધાનથી આરોપ કરવો તે.

અંડજ : ઈંડારૂપે થતો જન્મ, ગર્ભજ જન્મનો એક પ્રકાર.

અંતરંગ પરિણિત : આત્માના અંદરના હૈયાના ભાવ, હૈયાના પરિણામ.

અંતરંગ શત્રુ : આત્માના અંદરના શત્રુ, રાગ, દ્વેષ, મોહ, અજ્ઞાન વગેરે.

અંતરકરણ : આંતરું કરવું, વચ્ચેની જગ્યા ખાલી કરવી, મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મની સ્થિતિના બે ભાગ કરી વચ્ચેનો ભાગ ખાલી કરવો, દલિકોનો ઉપર–નીચે પ્રક્ષેપ કરવો.

અંતરદૃષ્ટિ : આત્માની અંદરની ભાવ(જ્ઞાન)દૃષ્ટિ, આત્માભિમુખતા.

અંતર્મુહૂર્ત : અડતાલીસ મિનિટમાં કંઈક ઓછુ. બે–ત્રણ સમયથી પ્રારંભીને ૪૮ મિનિટમાં એક બે સમય ઓછાં.

અકર્મભૂમિ : જ્યાં અસિ–મષિ–કૃષિનો વ્યવહાર નથી, માત્ર કલ્પવૃક્ષોથી જ જીવવાનું છે એવાં ૫ હિમવંતક્ષેત્ર, ૫ હરિવર્ષક્ષેત્ર, ૫ રમ્યક્ક્ષેત્ર, ૫ હિરણ્યવંત ક્ષેત્ર, ૫ દેવકુરુ, ૫ ઉત્તરકુરુ. કુલ ૩૦ પૃથ્વીઓનો વિસ્તાર.

અકલ્યાણ : આત્માનું અહિત, નુકસાન, આત્માને થતી પીડા.

અખંડજાપ : સતત જાપ કરવો તે, વચ્ચે અટક્યા વિના.

અખાત્રીજ : ઋષભદેવ પ્રભુનો, વર્ષીતપનો પારણાનો દિવસ, ગુજરાતી વૈશાખ સુદ ત્રીજ.

અખેદ : ઉદ્વેગ–કંટાળો ન આવવો, નીરસતા ન લાગવી.

અગમ્યાર્થ : ન જાણી શકાય, સમજી શકાય તેવા પદના અર્થો.

અગાધ : ઊંડુ, જેનો તાગ ન પામી શકાય તેવું.

અગારી : ગૃહસ્થ, ઘરબારી, ઘરવાળો, શ્રાવક–શ્રાવિકા.

અગુરુલઘુ : જેનાથી દ્રવ્ય, ગુરુ કે લઘુ ન કહેવાય તે, દ્રવ્યમાં રહેલો એક પ્રકારનો વિશિષ્ટ ગુણ અથવા સ્વભાવ.

અગોચર : ન જાણી શકાય તે, અગમ્ય, ન સમજી શકાય તે.

અગ્રપૂજા : પ્રભુજીની સામે ઊભા રહીને જે પૂજા કરાય તે.

અઘાતી : આત્માના ગુણોનો ઘાત ન કરે તેવાં કર્મો.

અચરમાવર્ત : જે આત્માઓનો સંસાર એક પુદ્ગલ પરાવર્તનથી અધિક બાકી છે. તે, સંસારમાં હજુ વધુ પરિભ્રમણવાળા.

અચિત્ત : જેમાં જીવ નથી તે, નિર્જીવ વસ્તુ.

અચ્યુતપતિ : બારમા દેવલોકનો ઈન્દ્ર, સર્વ દેવોનો સ્વામી.

અચેતન : નિર્જીવ વસ્તુ, જેમાં જ્ઞાન – ચેતના નથી તે.

અજાતશત્રુ : જેને કોઈ શત્રુ જ નથી તે, સર્વને બહુમાનવાળી વિશિષ્ટ વ્યક્તિ.

અજીવ : નિર્જીવ વસ્તુ, જેમાં જીવ નથી તેવી જડ વસ્તુ.

અટ્ટાપટ્ટા : માયા, કપટ, આડા–અવળું

અઢીદ્વીપ : જંબુદ્વીપ, ઘાતકીખંડ, અર્ધપુષ્કરવર દ્વીપ, જેમાં મનુષ્યોની વસતિ છે. તે ૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણ.

અણગાર : ઘર વિનાના, સાધુસંતો, જેને પોતાનું ઘર કે આશ્રમ કે આશ્રય કંઈ નથી તે.

અણમોલ : અમૂલ્ય, જેની કિંમત ન આંકી શકાય તે.

અણશન : આહારનો ત્યાગ, ઈચ્છા અને સમજપૂર્વક ઉપવાસાદિ કરવાં, સમજી–શોચીને મૂર્છાના ત્યાગ માટે આહારનો ત્યાગ.

અણાહારી પદાર્થ : જે વસ્તુ અશન–પાન–ખાદિમ અને સ્વાદિમમાં ન આવતી હોય તે, ઉપવાસાદિમાં કારણસર લઈ શકાય તે.

અણુવ્રત : નાનાં નાનાં વ્રત, શ્રાવક–શ્રાવિકાનાં પ્રથમ પાંચ વ્રતો.

અતિક્રમ : પાપ કરવાની ઈચ્છા થવી તે, પાપની ભાવના તે.

અતિચાર : અજાણતાં પાપ થઈ જાય તે, અથવા સંજોગવશાત્ પરવશપણે જાણીને જે પાપ થાય તે, પાપાચરણ કરવા છતાં પાપ કર્યાનું દુ:ખ હૈયામાં હોય તે.

અતિશય : સામાન્ય માનવીમાં ન સંભવે એવું આશ્ચર્યકારી જીવન.

અતિશ ય ઉત્કંઠાઃ તીવ્રઅભિલાષા, જોરદાર ઈચ્છા.

અતીત : ભૂતકાળ, વીતી ગયેલું, થઈ ગયેલું.

અતીન્દ્રિય : ઈન્દ્રિયોથી ન જાણી શકાય તે, ઈન્દ્રિયોથી અગોચર.

અથાગ પ્રયત્નઃ કોઈ કાર્ય પ્રત્યે અતિશય પ્રયત્ન, થાક્યા વિના પ્રયત્ન.

અદત્તાદાન : પારકી વસ્તુ લેવી, બીજાનું ન આપેલું લેવું તે.

અદુષ્ટ : દોષ વિનાનું, નિર્દોષ.

અદૃશ્ય : આંખે ન દેખી શકાય તેવું, નજરથી અગોચર.

અદ્ધા પચ્ચક્ખાણ: જેમાં કાળનો વ્યવહાર છે તેવાં પચ્ચક્ખાણો, જેમ કે,નવકારશી, પોરિસિ, સાડ્ઢપોરિસિ, પુરિમડ્ઢ વગેરે.

અધર્માસ્તિકાય : જીવ–અજીવને સ્થિતિઆપવામાં સહાયક દ્રવ્ય. સૂક્ષ્મ, અતીન્દ્રિય, અરૂપી દ્રવ્ય. ચૌદ રાજલોક વ્યાપી.

અધિકરણ : આધાર, ટેકો, વસ્તુ જેમાં રહે તે. આધારભૂત વસ્તુ.

અધિગમસમ્યકત્વ : ગુરુ, શાસ્ત્ર–શ્રવણ, વડીલોનું સિંચન, ઈત્યાદિ કોઈ નિમિત્તોથી જે સમ્યક્ત્વ થાય તે.

અધોલોક : નીચેના લોક, સમભૂતલાથી નીચે ૯૦૦ યોજન પછીનો લોક.

અધ્યવસાયસ્થાનક :આત્માના પરિણામોની તરતમતા, વિચાર ભેદો, મનના જુદા જુદા વિચારો, વિચારોની તરતમતા.

અધ્યાત્મદષ્ટિ : આત્માના ગુણો અને સુખ તરફની દ્રષ્ટિ,આત્માને નિરમળ બનાવવાની જે વિચારધારા તે.

અધ્યાત્મી : ભૌતિક સુખથી ઉન્મુખ થયેલો, આત્માના જ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે ઝંખના કરનાર.

અનંગ–ક્રીડા : જે અંગો કામ ક્રીડાનાં નથી, તેવાં અંગોથી કામક્રીડા કરવી.

અનંતકાય : એક શરીરમાં જયાં અનંતા જીવો સાથે વસે છે એટલેકે અનંતા જીવોની એક કાયા.

અનન્તાનુબંધી : અનંત સંસાર વધારે તેવો કષાય, યાવજ્જીવ રહે, નરકગતિ અપાવે, સમ્યક્ત્વનો ઘાત કરે તેવો કષાય.

અનપવર્તનીય : બાંધેલ કર્મો ગમે તેવાં નિમિત્તો મળે તો પણ તૂટે નહીં તે.

અનભિલાપ્ય : શબ્દોથી ન બોલી શકાય, જે ભાવ શબ્દોથી ન કહી શકાય તે.

અનર્થદંડ : બિન જરૂરિયાતવાળા પાપ, જેના વિના ચાલે તેવાં પાપ.

અનાગત : ભાવિમાં થનાર, હજુ ન આવેલું, ભાવિમાં આવવાવાળું.

અનાચાર : અયોગ્ય આચાર, દુરાચાર, દુષ્ટ આચાર.

અનાદિઅનંત : જેને આદિ પણ નથી અને અંત પણ નથી તે.

અનાદિકાળ : આદિ – પ્રારંભ વિનાનો કાળ, જેનો આદિકાળ નથી તે.

અનાદિનિધન : જેને આદિ પણ નથી અને અંત પણ નથી તે. નિધન એટલે અંત.

અનાનુપૂર્વી : ક્રમ વિના, આડા–અવળું અસ્ત–વ્યસ્ત જેતે સંખ્યા ને ગણવી.

અનાર્ય : સંસ્કાર વિનાના જીવો, માનવતાના, કુલના, તથા ધર્મના સંસ્કારો વિનાના આત્માઓ.

અનાર્યભૂમિ : ઉપરોક્ત સંસ્કાર વિનાનું ક્ષેત્ર, સંસ્કાર વિનાનો દેશ. અધ્યાત્મદષ્ટિ, પૂર્વભવ–પરભવાદિની દષ્ટિ જયાં નથી તે.

અનિકાચિતકર્મ : જે બાંધેલા કર્મો ફેરફાર કરી શકાય તેવાં છે તે.

અનિત્ય : જે કાયમ નથી રહેવાનું તે, નાશવંત, અનિત્યભાવના વિચારવી.

અનિવૃત્તિકરણ : જ્યાં પ્રતિસમયે આત્માના અધ્યવસાયો ચઢિયાતા છે અથવા જ્યાં એકસમયવર્તી જીવોમાં અધ્યવસાયભેદ નથી, અથવા ઉપશમસમ્યક્ત્વ પામતાં આવતું ત્રીજું કરણ, શ્રેણીમાં આવતું ત્રીજું કરણ, અથવા નવમું ગુણસ્થાનક.

અનિષ્ટ સંયોગ: અણગમતી વસ્તુનો મિલાપ.

અનીતિ : અન્યાય, ગેરવાજબી માર્ગ, ખોટું કરવું તે.

અનુકંપા : દયા, લાગણી, કરુણા, કોમળતા, મારપણું.

અનુત્તરવાસી : છેલ્લી કોટિના ઉત્તમ દેવો, જેનાથી ઉત્તમ દેવો કોઈ નથી તે, એક બે ભવે મોક્ષે જનારા દેવો.

અનુપયોગી : જે કામ ચાલતું હોય તેમાં ધ્યાન ન હોય તે.

અનુમોદન : પ્રશંસા કરવી, વખાણવું, જે થયું હોય તેને તાળી પાડીને વધાવવું, મનથી સારું માનવું.

અનેકાન્તવાદ : સ્યાદ્વાદ, અપેક્ષાવાદ, વસ્તુના સ્વરૂપનાં હકારાત્મક અને નકારાત્મક બન્ને પાસાં ધ્યાનમાં રાખીને વસ્તુનું વર્ણન કરવું.

અન્તિમ કાળ : છેલ્લોસમય, મૃત્યુનો વખત, નાશ થવાનો સમય.

અન્યલિંગસિદ્ધિ : જૈનસાધુ સિવાય અન્ય; બાવા-જાતિ-તપાસ આદિના લિંગમાં પણ (સાચો માર્ગ સમજાય ત્યારે લિંગ બદલ્યા વિના) મોક્ષે જવું તે.

અપક્વાહાર : કાચો આહાર, નહીં પાકેલો આહાર.

અપરિચિત : પરિચય વિનાનું,અજાણ વ્યક્તિ.

અપરિણત : જેનામાં ધર્મના સંસ્કારો પરિણામ પામ્યા નથી તે.

અપર્યવસિત : છેડા વિનાનું, અનંત, શ્રુતજ્ઞાના ૧૪ ભેદોમાંનો એક ભેદ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અંત વિનાનું.

અપર્યાપ્ત : જેઓ પોતાની પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા પહેલાં જ મૃત્યુ પામવાના છે તે (લબ્ધિને આશ્રયી) અને જેઓએ પોતાની પર્યાપ્તિઓ હજુ પૂર્ણ કરી નથી તે (કરણને આશ્રયી).

અપલાપ : છુપાવવું, સંતાડવું, સત્ય જાહેર ન કરવું તે.

અપવાદ : કેડીમાર્ગ, છૂટછાટવાળો રસ્તો, મૂળમાર્ગે જે સ્થાને જવાતું હોય તે જ સ્થાને જવા માટે તકલીફવાળો પણ નાનો રસ્તો, અથવા નિંદા, દોષો, અપયશ.

અપાનવાયુ : શરીરના નીચેના ભાગથી નીકળતો વાયુ. (વાછૂટ થવી તે)

અપાયાપગમાતિશય : ભગવાનના ચાર અતિશયોમાંનો એક અતિશય, ભગવાન જ્યાં વિચરે ત્યાં લોકોનાં બાહ્ય–અભ્યંતર અપાયોનો (દુ:ખોનો) અપગમ (નાશ) થાય તે.

અપાર સંસાર : જેનો છેડો નથી, અંત નથી એવો આ સંસાર.

અપુનરાવૃત્તિ : જ્યાંથી ફરી પાછા આવવાનું નથી, ફરી જન્મ કરવાનો નથી તે.

અપુનર્બન્ધક : જે આત્માઓ કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ફરી વાર નથી બાંધવાના તે, જેઓમાં તીવ્રભાવે પાપ ન કરવાપણું છે, સંસારનું અભિનંદન નથી અને ઉચિત સ્થિતિનું આચરણ કરે છે તે જીવો.

અપૂર્વકરણ : પહેલાં કોઈ દિવસ ન આવેલો સુંદર અધ્યવસાય, કે જેના બળથી રાગ–દ્રેષની ગ્રંન્થિનો ભેદ થાય, તથા શ્રેણીમાં આવનારું બીજું કરણ, આઠમું ગુણસ્થાનક.

અપ્કાય : પાણીરૂપે જે જીવો છે તે, પાણીના જે જીવો છે તે.

અપ્રતિઘાતી : ક્યાંય સ્ખલના ન પામે તેવું, કયાંય અટકે નહીં તેવું, લોક–અલોકના પદાર્થો જોવા છતાં કયાંય તકલીફ વિરામ ન પામે તેવું.

અપ્રતિહત : કોઈથી ન હણાય તેવું, કોઈથી ન દબાય તેવું.

અપ્રમાર્જિત : પ્રમાર્જના (પડિલેહણ)કર્યા વિનાનું, જે વસ્ત્રો પાત્રો–અને ભૂમિની પ્રમાર્જના ન કરી હોય તે.

અફસોસ : પસ્તાવો, કરેલા કાર્યની નિન્દા કરવી તે.

અબાધાકાળ : કર્મ બાંધતી વખતે દલિક રચના વિનાનો કાળ.

અબોધ : અજ્ઞાન દશા, અણસમજ, બોધ વિનાનું.

અભવ્ય : અયોગ્ય, મોક્ષે જવાને અપાત્ર, જેમાં મોક્ષે જવાની રુચિ કદાપિ થતી નથી તે.

અભક્ષ્ય : ખાવાને માટે અયોગ્ય, ન ખાવા લાયક, જે ખાવાથી ઘણી હિંસા થતી હોય, ઘણા રોગો થતા હોય તે.

અભિગ્રહ : મનની ધારણા, મનની કલ્પના મનની મક્કમતા.

અભિગ્રહપચ્ચક્ખાણ : મનની ધારણા મુજબ કરાતા ખાવા–પીવાના પચ્ચક્ખાણ.

અભિપ્રાય : માન્યતા, વિચાર, આશયવિશેષ.

અભિમાન : અહંકાર, મોટાઈ, નાના હોતે છતે મોટા દેખાવાની વૃત્તિ.

અભિલાપ્ય : શબ્દથી કહી શકાય, સમજાવી શકાય તેવા ભાવો.

અભિવાદન : નમસ્કાર કરવા, પગે પડવું, વંદન કરવું તે.

અભોગ્ય : ભોગવવાને અયોગ્ય, ઉપભોગ ન કરવા યોગ્ય.

અભ્યંતરતપ : આત્માને તપાવે, લોકો દેખી ન શકે, જેના લોકો માન–બહુમાન ન કરે તેવો પ્રાયશ્ચિત્તાદિ તપવિશેષ.

અભ્યાખ્યાન : આળ દેવું, કોઈના ઉપર આક્ષેપ કરવો, ખોટું કલંક ચડાવવું કોઈને ખોટી રીતે દોષિત કરવો.

અભ્યુપગમ : વસ્તુનો સ્વીકાર, આદર.

અમર : દેવ, જો કે દેવોને પણ મરણ આવે જ છે પરંતુ લાંબાં આયુષ્ય હોવાથી અને આયુષ્ય ઓછું નહીં થવાથી જાણે નહીં મરનાર.

અમરેન્દ્ર : દેવેન્દ્ર, દેવોના મહારાજા, દેવોના સ્વામી.

અમાપકાળ : જેના કાળનો કોઈ પાર નથી તે, અપરિમિત કાળવાળું.

અમીદ્રષ્ટિ : અમૃતભરેલી નજર, અમૃત જેવી મીઠી દ્રષ્ટિ.

અમોઘ દેશના : જે દેશના અવશ્ય ફળ આપે જ, તેવી દેશના.

અયોગીકેવલીગુણ સ્થાનક : મન–વચન–કાયાના યોગ વિનાનું ૧૪મું ગુણસ્થાનક, સાધનાનું શિખર.

અરાજકતા : રાજા વિનાનો દેશ, નિર્નાયક સ્થિતિ.

અરિહંત પ્રભુ : જેણે આત્મશત્રુઓને હણ્યા છે તથા તીર્થંકરપણાના ચોત્રીસ અતિશયોને જે યોગ્ય છે તે.

અરૂપી દ્રવ્ય : વર્ણ–ગંધ–રસ–સ્પર્શ વિનાનું દ્રવ્ય (નિશ્ચયનયથી); ચક્ષુથી ન દેખી શકાય તેવું દ્રવ્ય (વ્યવહારનયથી).

અર્થભેદ : જયાં કહેવાનું તાત્પર્ય જુદું હોય તે.

અર્થાપત્તિન્યાય : જે કંઈ બોલાય, તેમાંથી સરી આવતો નિશ્ચિત બીજો અર્થ, અવિનાભાવવાળો જે બીજો અર્થ તે. જેમ કે “જાડો દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી.” (અર્થાત્ રાત્રે ખાય છે).

અર્થોપાર્જન : ધન મેળવવાના પ્રયત્નો.

અર્ધાવનત્પ્રણામ : પ્રણામ કરતી વખતે ૨ હાથ, ૨ પગ અને મસ્તક એમ પાંચ અંગ નમાવવાં જોઈએ તેને બદલે અડધાં નમાવીએ અને અડધાં ન નમાવીએ તેવો પ્રણામ.

અર્હત્ : અરિહંતપ્રભુ, ચોત્રીસ અતિશયોને યોગ્ય.

અલંકાર : દાગીના, શરીરની શોભા, કાવ્યોમાં વપરાતા અલંકારો.

અલાબુ : તુંબડું, માટીના લેપથી ડૂબી જાય તે.

અલોકાકાશ : ધર્મસ્તિકાયાદિદ્રવ્યો જ્યાં નથી ત્યાં રહેલો આકાશ.

અલૌકિક : લોકોના માનસમાં ન ઊતરે, ન સમજાય તેવું.

અલ્પબહુત્વ : બે–ત્રણ–ચાર વસ્તુઓમાં થોડું શું અને ઘણું શું? તે.

અવગાહના : ઊંચાઈ, શરીરની અથવા સિદ્ધગત આત્માની ઊંચાઈ.

અવદાત : સ્વચ્છ – નિર્મળ ગુણો.

અવદ્ય : પાપ, હલકાં કામો, તુચ્છ કામો.

અવસર્પિણી : પડતો કાળ, જેમાં મનુષ્ય–તિર્યંચોનાં બુદ્ધિબળ–સંઘયણ–આયુષ્યાદિ ઘટતાં જાય તે.

અવસ્વાપિની નિદ્રા : ઈન્દ્રાદિ દેવોએ તીર્થંકરપ્રભુની માતાને આપેલી એક પ્રકારની નિદ્રા, જેમાં માતા જાગે નહીં તે.

અવિકારી દ્રવ્ય : વિકાર વિનાનું દ્રવ્ય, જીવ–પુદ્ગલ વિનાનાં બાકીનાં દ્રવ્યો વ્યવહાર નયથી અવિકારી છે.(જો કે નિશ્ચય નયથી તે શેષદ્રવ્યોમાં પણ પ્રતિક્ષણે પર્યાયો થાય જ છે.)

અવિનાશી : ભાવિમાં કોઈકાળે જે વસ્તુ વિનાશ ન પામે તે.

અવિભાજ્ય કાળ : જે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કાળ, કે જેના બે ભાગ ન થાય તે સમય.

અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ : જે જીવોમાં સમ્યગ્દર્શન આવ્યું છે પરંતુ (વિરતિ) ત્યાગ આવ્યો નથી તે ચોથા ગુણઠાણાવાળા જીવો.

અવ્યાબાધ સુખ : એવું જે સુખ છે કે જેમાં અલ્પમાત્રાએ પણ દુઃખ નથી, અર્થાત્ મોક્ષનું જે સુખ છે તે.

અશરણ ભાવના : આ સંસારમાં સાચું કોઈ શરણ નથી, સૌ સ્વાર્થનાં જ સગાં છે, સાચું એક અરિહંત પ્રભુનું જ શરણ છે એવી ભાવના ભાવવી તે.

અશુચિ ભાવના : શરીર અપવિત્ર–પદાર્થોથી જ ભરેલું છે. દરેક છિદ્રોથી અશુચિ નીકળ્યા જ કરે છે તેવા આ શરીર ઉપર શોભા–ટાપટીપ અને શણગાર શું કામનાં?

અશુભોદય : પાપકર્મોનો ઉદય, દુઃખ આપે તેવાં કર્મોનો ઉદય.

અશોકવૃક્ષ : પ્રભુ સમોવસરણમાં બિરાજે ત્યારે દેવો આવું સુંદર વૃક્ષ રચે છે, જે પ્રભુનો અતિશય છે.

અષ્ટકર્મ : જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મો.

અષ્ટપ્રવચનમાતા : પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ આ આઠને માતા કહેવાય છે, કારણ કે તેનાથી ધર્મરૂપી પુત્રની ઉત્પત્તિ.

અષ્ટાહ્નિકા મહોત્સવ : આઠ દિવસનો જિનભક્તિનો અઠ્ઠાઈ મહોત્સવ અથવા પજુસણ–પર્વ.

અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ : જ્યાં મન–વચન–કાયાના યોગો નથી, સર્વથા આત્મા શાન્ત છે એવી કર્મોના સર્વ આગમન વિનાની અવસ્થા.

અશાતાવેદનીય : જે કર્મના ઉદયથી શરીરાદિ સંબંધી પ્રતિકૂલતાઓ પ્રાપ્ત થાય, પીડા–વેદના થાય તે.

અસૂયા : ઈર્ષ્યા–દાઝ–અદેખાઈ પરની ઋદ્ધિ ન ખમવી.

અહિતકારક : નુકસાનકારક, અકલ્યાણ કરનાર.

અહોરત : દિવસ–રાત્રિ, ચોવીસ કલાક.

અક્ષતપૂજા : પ્રભુની સામે ચોખાનાં સાથિયા વગેરેથી થતી પૂજા.

અજ્ઞાતભાવ : આત્માની અજ્ઞાન દશા, વસ્તુત્ત્વની અણસમજ.

આકાશગામી : આકાશમાર્ગે ઊડવાની–જવાની–આવવાની શક્તિ.

આકાશસ્તિકાય : જીવ–પુદ્ગલોને અવગાહ આપનારું એક દ્રવ્ય.

આકિંચન્ય : કંઈ પણ પદાર્થ પાસે ન રાખવો તે, સર્વ વસ્તુના ત્યાગી.

આક્રોશ : ગુસ્સો, કોપ, આવેશ.

આગમ : ગણધર, ભગવન્તોએ રચેલાં શાસ્રો, મૂલ શાસ્રો.

આગમગમ્ય : આગમોથી જાણી શકાય તેવા વિષયો.

આગમશ્રુત : ગણધર ભગવનતોનાં બનાવેલાં આગમો એ જ શ્રુત.

આગાઢજોગ : સાધુ–સાધ્વીજી મહારાજશ્રીની એવા પ્રકારની આગમના યોગવહનની ક્રિયા કે જેમાંથી પ્રાણાંતે પણ નીકળી ન શકાય.

આચાર : જ્ઞાનાદિ પાંચ ગુણોની વૃદ્ધિ થાય તેવા સદાચાર.

આચાર્યપદ : છત્રીસ ગુણોવાળુ, સૂરિમંત્રના જાપવાળું, પંચાચારને પાળવા–પળાવવાવાળું એક વિશિષ્ટ પદ.

આત્મચિંતન : આત્માના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું, મનન કરવું તે.

આદાનપ્રદાન : લેવડદેવડ, વસ્તુની આપ–લે કરવી તે.

આધાકર્મીદોષ : સાધુ–સાધ્વીજીને ઉદ્દેશીને જે જે બનાવ્યું હોય તે આહારાદિ જો તેઓ વહોરે તો તે.

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ: આત્માભિમુખ દૃષ્ટિ, આત્માના ગુણોની પ્રાપ્તિ તરફનું જ ધ્યાન.

આનન્દ : હર્ષ, પ્રસન્નતા, હાર્દિક પ્રેમ.

આપ્તપુરુષ : યથાર્થ જ્ઞાન ધરાવનાર અને યથાર્થ બોલનારા.

આભા : પ્રકાશ, તેજ, ચમક, ઝાકઝમાળ.

આમ્લ રસ : ખાટો રસ, ખાટું, ખાટા પદાર્થોનો સ્વાદ.

આયંબિલ : છ વિગઈઓ, અને વિકાર–વાસનાનાં ઉત્તેજક દ્રવ્યોનો ત્યાગ, નીરસ ભોજન એક ટંક લેવું તે.

આયુષ્યકર્મ : એક ભવમાં જીવાડનાર, પકડી રાખનાર, નીકળવા ન દેનાર, પગમાં નંખાયેલી બેડી જેવું.

આરંભ–સમારંભ : જીવોની હિંસા કરવી તે આરંભ, અને હિંસા કરવાની તૈયારી કરવી, સાધન–સામગ્રી ભેગી કરવી તે સમારંભ.

આરા : અવસર્પિણી–ઉત્સર્પિણીના છ જાતના કાલવિભાગ.

ગાડાના પૈડામાં રહેલા આરા જેવા જે ભાગો તે.

આરાધક : આરાધના કરનાર, સંસારનાં ભૌતિક સુખ–દુ:ખો ઉપરનો રાગ–દ્વેષ ઓછો કરી અધ્યાત્મદૃષ્ટિ તરફ જનાર.

આરાધના : અધ્યાત્મદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ માટે કરાતી ધર્મક્રિયા.

આરાધ્ય : આરાધના કરવા યોગ્ય પરમાત્મા અને ધર્મગુરુ વગેરે.

આર્તધ્યાન : સુખ–દુ:ખની ચિંતાઓ કરવી, મનગમતી વસ્તુનો વિયોગ થાય અને અણગમતી વસ્તુનો સંયોગ થાય ત્યારે રડવું, ઉદાસ થવું, શરીરની ચિંતા કરવી, નિયાણું કરવું વગેરે.

આર્યકુલ : સંસ્કારી ઘરો, આત્માની દૃષ્ટિવાળાં ઘરોમાં જન્મ.

આર્યદેશ : આત્મા, પૂર્વભવ, પરભવ, ધર્મ, કર્મને માનવાવાળો દેશ.

આલોચના : અજાણતાં થયેલા પાપના પ્રાયશ્ચિત માટે, અથવા પરવશતાથી જાણીને થયેલા પાપના પ્રાયશ્ચિત માટે કરાતી મનોવેદના, તેના દંડ માટે કરાતી ધર્મક્રિયા તે.

આવલિકા : અસંખ્યાત સમયોનો સમૂહ તે આવલિકા, અથવા ૪૮ મિનિટમાં ૧, ૬૭, ૭૭, ૨૧૬, આવલિકાઓ (સમય) થાય છે.

આવશ્યક : અવશ્ય કરવા લાયક કાર્યવિશેષ, આખા દિવસ–રાતમાં અવશ્ય કર્તવ્ય–સામાયિકાદિ છ આવશ્યક જાણવાં.

આશાતના : અપભ્રાજના, અવહેલના, તિરસ્કાર, અણછાજતું વર્તન, દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર પ્રત્યે અયોગ્ય વર્તન કરવું.

આસન્નભવ્ય : બે–ચાર ભવોમાં જ મોક્ષે જનાર, નજીકના કાળમાં મોક્ષે જનાર.

આસન્નોપકારી: બહુ જ નજીકના જ ઉપકારી, જેમ કે પ્રભુ મહાવીર સ્વામી.

આસ્તિકતા : જીવ, પૂર્વભવ, પરભવ, આદિ છે એવી માન્યતા.

આળપંપાળ : માથા ઉપરનો બોજો, નિરર્થક ચિંતા, ચારે બાજુની બિનજરૂરી ઉપાધિઓ.

ઈચ્છિત : મનગમતું, મનવાંછિત, મનમાન્યું.

ઈત્વરકથિત : અલ્પકાળ માટે કરાતું પચ્ચક્ખાણ, અલ્પકાલીન પ્રતિજ્ઞા.

ઈત્વર પરિગૃહિતાગમન : કોઈ અન્ય પુરુષે અલ્પકાળ માટે ભાડેથી રખાત રાખેલી સ્ત્રીની સાથે સંસારવ્યવહાર કરવો તે.

ઈન્દ્ર : સર્વ દેવોનો રાજા, દેવોનો સ્વામી, ઐશ્વર્યવાળો.

ઈર્યાસમિતિ : જ્યારે જ્યારે ચાલવાનું આવે ત્યારે ત્યારે પગ નીચેની ભૂમિને બરાબર જોતાં ચાલવું જેથી સ્વ–પર એમ બન્નેની રક્ષા થાય.

ઈર્ષ્યા : દાઝ, અદેખાઈ, અંદરની બળતરા, અસહનશીલતા.

ઈશાન : વૈમાનિક દેવોમાં બીજો દેવલોક, તેના ઈન્દ્રનું નામ ઈશાનેન્દ્ર.

ઈષત્પ્રાગ્ભારા : સિદ્ધશિલા, સિદ્ધભગવન્તો જેનાથી એક યોજન ઉપર બિરાજે છે તે રત્નમય પૃથ્વી.

ઈષ્ટફલસિદ્ધિ : મનવાંછિત ફલની પ્રાપ્તિ, મનગમતું પ્રાપ્ત થવું તે.

ઈષ્ટવિષય : મનગમતો વિષય, મનગમતો પદાર્થ.

ઈહા : ચિંતવણા, વિચારણા, મતિજ્ઞાનનો એક ભેદ.

ઉખર ભૂમિ : વાવેલું બીજ જ્યાં ઊગે નહી, તેવી વંધ્યભૂમિ.

ઉગ્રતા : આવેશ, જોરદારપણું, તાલાવેલી, અતિશય રસિકતા.

ઉનોદરિકા : ભૂખ કરતાં ઓછું ખાવું, પુરૂષનો ૩૨ કવલ, અને સ્ત્રીનો ૨૮ કવલ આહાર શાસ્ત્રોમાં કહ્યો છે. તેનાથી બે-પાંચ-દશ કોળિયા આહાર ઓછો કરવો તે.

ઉણોદરિ તપ : આહાર અને શરીર ઉપરની મૂર્છા છોડવા માટે જ ઓછો આહાર કરવો તે.

ઉત્કૃષ્ટ : સર્વથી અધિક, વધુમાં વધુ, સૌથી અન્તિમ.

ઉત્તમ સમાધિ : અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ભાવો પ્રત્યે જ્યાં હર્ષ-શોક નથી. ઊંચામાં ઊંચો સમભાવ છે તે ઉત્તમ સમાધિ.

ઉત્તમોત્તમ : સર્વથી ઉત્તમ, સર્વશ્રેષ્ઠ, સૌથી ગુણોમાં ચઢિયાતું.

ઉત્તરકુરુક્ષેત્ર : મહાવિદેહક્ષેત્રમાં આવેલ, ચોથા આરા જેવા કાળવાળું એક ક્ષેત્ર.

ઉત્પાદ : ઉત્પત્તિ, જન્મ, પદાર્થનું ઉત્પન્ન થવું.

ઉત્સર્પિણી : ચઢતો કાળ, જેમાં મનુષ્ય-તિર્યંચોનાં બુદ્ધિ-બળ-સંઘયણ-આયુષ્યાદિ વધતાં જાય તે.

ઉત્સાહપૂર્વક : મનની પ્રસન્નતાપૂર્વક, અતિશય રસપૂર્વક.

ઉત્સુકતા : અધીરાઈ, જાણવાની તમન્ના, જાણવાની ભૂખ.

ઉત્સેધાંગુલ : અંગુલના ત્રણ પ્રકારોમાંનું એક અંગુલ, પ્રભુ મહાવીર સ્વામીના અંગુલથી અર્ધા માપનું અંગુલ.

ઉદય : આબાદી, ચડતી, પૂર્વે બાંધેલા કર્મોને ભોગવવાં તે.

ઉદરભરણાદિ : પોતાના પેટને ભરવું વગેરે સ્વાર્થમાત્રનાં કાર્યો.

ઉદ્ભટ્ટ : ન શોભે તેવું, તોફાની, અણછાજતું, અનુચિત વેશ, પરિવેશ, વર્તન વગેરે.

ઉદ્વર્તનાકરણ : બંધાતા કર્મની નાની સ્થિતિ મોટી કરવી, મંદરસ તીવ્ર કરવો, તેમાં વપરાતું વીર્યવિશેષ.

ઉદ્વલનાકરણ : અમુક વિવક્ષિત કર્મોને તેને અનુરૂપ અન્ય કર્મોમાં સંક્રમાવાવની જે પ્રક્રિયા

તે. જેમ કે સમ્યક્ત્વ અને મિશ્રમોહનીયને મિથ્યાત્વમાં સંક્રમાવવી તે ઉદ્વલના અને તેમાં વપરાતું જે યોગાત્મક વીર્ય તે ઉદ્વલનાકરણ.

ઉદ્વેગ : ઉદાસીનતા, કંટાળો, વસ્તુ પ્રત્યે અરુચિભાવ.

ઉન્મત્ત : ઉન્માદવાળો, વિવેક વિનાનો, ગાંડો, મદથી ભરેલો.

ઉન્માદ : અહંકાર, મદ, અભિમાન, વિવેકશૂન્યતા.

ઉન્માર્ગ : ખોટો રસ્તો, અવળો માર્ગ, સાધ્યથી વિરુદ્ધ માર્ગ.

ઉપકરણ : સાધન, નિમિત્ત, સાધ્ય સાધવામાં સહાયક.

ઉપકારક : ઉપકાર કરનાર, મદદગાર, સહાયક, હિત કરનાર.

ઉપચય : વૃદ્ધિ, વધારો, અધિકતા થવી.

ઉપચાર કરવો : આરોપ કરવો, જે વસ્તુ જે રૂપે ન હોય તેને તે રૂપે સમજવી, જેમ કે વરસાદ વરસે છે ત્યારે “સોનું વરસે છે” એમ આરોપ કરવો તે.

ઉપધાનતપ : નવકારમંત્રાદિના અધ્યયન માટે કરાતો એક પ્રકારનો વિશિષ્ટ તપ, અઢાર–અઢાર–છ–અને ચાર દિવસનો તપ. તથા અઠયાવીસ અને પાંત્રીસ દિવસનો વિશિષ્ટ તપ.

ઉપપાતજન્મ : દેવ–નારકીનો જન્મ, પોતપોતાના નિયતસ્થાનમાં જન્મ.

ઉપભોગ–પરિભોગ : એક વાર ભોગવાય તેવી ચીજ તે ઉપભોગ અને વારંવાર ભોગવાય તેવી ચીજ તે પરિભોગ અને ભોગ–ઉપભોગ શબ્દ જ્યારે વપરાય ત્યારે એક વાર ભોગવાય તે ભોગઅને વારંવાર વપરાય તે ઉપભોગ કહેવાય છે.

ઉપમિતિભવપ્રપંચ : તે નામનો મહાગ્રંથ, સંસારના પ્રપંચને નાટકની ઉપમા.

ઉપયોગ : જ્ઞાનમાં ચિત્ત પરોવવું, ધ્યાન આપવું, જ્ઞાનાદિ પ્રાપ્તિકાલે મનને તેમાં જ લીન કરવું, કાર્યમાં એકાગ્રતા.

ઉપયોગશૂન્ય : જે કાર્ય કરીએ તે કાર્યમાં મન ન હોય ને.

ઉપવાસ : આહારની મમતાના ત્યાગપૂર્વક દિવસ–રાત આહારત્યાગ કરવો.

ઉપશમ : કષાયોને દબાવવા, કષાયોને શાન્ત કરવા.

ઉપશમશ્રેણી : કષાય–નોકષાયોને દબાવતાં દબાવતાં ઉપર ૮–૯–૧૦–૧૧મા ગુણઠાણે ચડવું.

ઉપશાન્તમોહગુણસ્થાનક : સર્વથા મોહ જેનો ઉપશમી ગયો છે તેવું બારમું ગુણસ્થાનક.

ઉપાંગ : બાર અંગના આધારે રચાયેલાં શાસ્રો, ઉવવાઈ, રાયપસેણી જીવાભિગમ વગેરે શાસ્રો. અથવા શરીરના અવયવોના પેટા અવયવો, જેમકે હાથની આંગળીઓ.

ઉપાદેવ : આદરવા લાયક, પ્રાપ્ત કરવા લાયક, હિતકારી.

ઉપાધિયુક્ત : મુશ્કેલીઓથી ભરપૂર, સંકટોથી વ્યાપ્ત, અથવા ડિગ્રીવાળું, પદવીવાળું

ઉપાધ્યાય : ભણાવનાર, સમજાવનાર, શિક્ષક, અથવા મહાન સાધુ.

ઉપાશ્રય : ધર્મક્રિયા અને વ્યાખ્યાન આદિ કરવા માટેનું સ્થાન.

ઉપાસના : આરાધના, ધર્મકાર્યમાં એકાગ્રતા, લીનતા.

ઉભયક્રિયા : બન્ને ટાઈમ સવાર સાંજે કરાતી ધર્મક્રિયા. પ્રતિક્રમણ–દર્શન–પૂજન–સ્વાધ્યાયાદિ.

ઉભયટંક : સવાર–સાંજ, બન્ને ટાઈમ, પ્રભાત અને સાયંકાળ.

ઉર:પરિસર્પ : પેટે ચાલનારા જીવો, સર્પ, અજગર વગેરે.

ઊર્ણયોગ : પ્રતિક્રમણ–ચૈત્યવંદનાદિ ક્રિયાનાં મૂળ સૂત્રો અતિશય સ્પષ્ટ બોલવાં, બોલતી વખતે તેમાં ઉપયોગ રાખવો.

ઊર્ધ્વલોક : ઉપરનો લોક, સમભૂતલાથી ૯૦૦ યોજન પછીનો વૈમાનિક–ગ્રૈવેયક આદિ દેવોવાળો લોક.

ઉવવુહ : ગુણીના ગુણોની પ્રશંસા કરવી, પ્રેરણા કરવી.

ઉહાપોહ : ચિંતન–મનન, તર્ક, વિતર્ક, સૂક્ષ્મજાણવાનો પ્રયત્ન.

ઋજુતા : સરળતા, માયારહિતતા, નિષ્કપટતા.

ઋણમુક્ત : દેવાથી મુકાયેલો, જેના માથે કરજ નથી તે.

ઋદ્ધિગારવ : ધનની આસક્તિ, પૈસાની મમતા.

ઋષભનારાચ સંઘયણ : જેના શરીરમાં હાડકાંની મજબૂતાઈ એવી હોય કે જાણે બે હાડકાં સામસામાં મર્કટબંધની જેમ વીંટાયાં હોય અને ઉપર મજબૂત પાટો લપેટ્યો હોય તેવી મજબૂતાઈ.

ઋષિભાસિત : ઋષિ–મુનિઓને કહેલું, તેઓએ બતાવેલું

એકમના : સર્વ એક મનવાળા, એકચિત્તવાળા થઈને.

એકલઆહારી : એક જ ટંક ભોજન કરવું તે, એકાસણું કરવું તે. પાદચારી સંઘમાં છ "રી" પાળવામાં આ એક અંગ.

એકલઠાણું : એક જ ટાઈમ ભોજન કરવું. પરંતુ મુખ અને હાથ વિના અન્ય અંગો ન હલાવવાં.

એકલપેટું : પોતાનું જ પેટ ભરનાર, પોતાનુ જ જોનાર.

એકલવિહારી : જે મુનિઓ એકલા વિચરે, સાથીદાર ન હોય તે.

એક સિદ્ધ : સિદ્ધના પંદર ભેદોમાંનો એક ભેદ, મોક્ષે જતી વખતે જે એકલા હોય તે, જેમકે મહાવીર સ્વામી.

(મૌન) એકાદશી : અગ્યારસ, મૌન એકાદશી, માગસર સુદ અગ્યારસ.

એકાશણું : એક જ ટાઇમ ભોજન કરવું શેષ સમયે ભોજનત્યાગ.

એકેન્દ્રિય : જે જીવોને ફક્ત એક સ્પર્શેન્દ્રિય (ચામડી) જ છે તે.

એઠું મૂકવું : ભોજન કરતાં છાંડવું, જેમાં જીવોની હિંસા થાય છે.

એવંભૂતનય : જે શબ્દનો જેવો વાક્ય અર્થ થતો હોય તેવા અર્થ સાથે તેવી ક્રિયા સ્વીકારે તે, ક્રિયા પરિણત અર્થને જે માને તે, જેમ કે અધ્યયન કરાવતા હોય ત્યારે જ અધ્યાપક.

એષણાસમિતિ : નિર્દોષ આહાર લાવવો તે, બેતાલીસ દોષરહિત ગોચરીની પ્રાપ્તિ, ગૃહસ્થને આશ્રયી બની શકે તેટલો વધારે નિર્દોષ આહાર બનાવવો.

ઐતિહાસિક : ઈતિહાસથી સિદ્ધ થનાર, ઈતિહાસજન્ય વિષય.

ઐરાવણ : ઈન્દ્ર મહારાજાનો હાથી.

ઐરાવતક્ષેત્ર : ભરત જેવું જ જંબૂદ્વીપાદિ દ્વીપોમાં આવેલું ઉત્તર દિશામાં રહેલું એક ક્ષેત્ર, જંબૂ દ્વીપમાં ૧, ઘાતકીખંડમાં ૨, અર્ધપુષ્કરમાં ૨, કુલ ૫.

ઐતિહ ભય : આ ભવસંબંધી ભવ, રાજા તરફથી આવનારા દંડ–શિક્ષાનો ભય,કારાવાસનો લોકનિન્દાનો ભય, લોકપરાભવનો ભય વગેરે.

ઓઘ : સમૂહ, સામાન્ય, વર્ગ, ભેગું મળવું.

ઓઘસંજ્ઞા : સામાન્ય સંજ્ઞા,બહુ વિચાર વિનાની, અલ્પમાં અલ્પ જ્ઞાનમાત્રા, જેમ વેલડીઓ ભીંત ઉપર વળે તે.

ઓજાહાર : સર્વે જીવો ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે તૈજસકાર્મણ શરીરથી જે આહાર ગ્રહણ કરે તે.

ઓદન : ભાત, રંધાયેલા તંદુલ(ચોખા).

ઓળખાણ : પરિચય, સંપર્ક, એકબીજાની પરસ્પર જાણકારી.

ઔચિત્ય : ઉચિત લાગે તેટલું યોગ્ય, જ્યાં જે શોભે તે.

ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ: અકસ્માત્ થનારી બુદ્ધિ, હાજરજવાબી, તત્કાલ બુદ્ધિ.

ઔદયિક ભાવ : પૂર્વે બાંધેલા કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતા ભાવો. મનુષ્ય–દેવ આદિ અવસ્થાઓ.

ઔદારિક વર્ગણા : ઔદારિક શરીર બનાવવાને યોગ્ય પુદ્ગલ જથ્થો. અભવ્યથી અનંતગુણા પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન સ્કંધો.

ઔદારિક શરીર : મનુષ્ય–તિર્યંચોનું શરીર, હાડ–માંસ–ચરબી રુધિર–વીર્ય આદિથી બનાવાયેલું શરીર તે.

ઔપશમિક ચારિત્ર : ચારિત્ર–મોહનીય કર્મના ઉપશમથી આત્મામાં પ્રગટ થતું ઉત્તમ ક્ષમા–નમ્રતા–સરળતા આદિ વાળું ચારિત્ર. કે જે ચારિત્ર ૯– ૧૦– ૧૧

ગુણઠાણે આવે છે.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ : દર્શન – મોહનીય અને અનંતાનુબંધી કષાય એમ સાતના ઉપશમથી આત્માં પ્રગટ થતી તત્વરુચિ.

ઔષધ : દવા, ઓસડ, રોગ મટાડવાનું જે નિમિત્ત.

કચવાટ : ખેદ થવો, મનદુ:ખ થવું, ઈચ્છા ન થવી તે.

કડાવિગઈ : તળેલી વસ્તુ, જેમાં ચૂલા ઉપર કડાઈ ચડાવવી પડે તેવી વિગઈ, વિકાર કરનારો પ્રદાર્થ.

કણ્ઠસ્થ : મુખપાઠ કરવો, ગોખી લેવું, યાદ કરી લેવું.

કણ્ઠાગ્ર : ગળાના અગ્રભાગે રહેલું, મોઢે કરેલું, મુખપાઠ કરેલું.

કથાચ્છેદ : આ દોષ છે. ગુરૂજી કથા કરતા હોય ત્યારે વચ્ચે બીજી વાત ઊભી કરીને કથાને તોડી પાડવી.

કથાનુયોગ : ચાર અનુયોગમાંનો એક, જેમાં પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાન સ્ત્રી–પુરુષોની કથાઓ હોય તે.

કન્દમૂલ : જે વનસ્પિત અનંતકાય હોય, અનંતા જીવોનું બનલું જે શરીર હોય, જેમ કે બટાકા, ડુંગળી, લસણ, ગાજર.

કપટમાયા : હૈયામાં જુદા ભાવ હોય અને હોઠે જુદા ભાવ બોલવા. છેતરપિંડી, બનાવટ.

કપાટ : કમાડ, ભગવાન જ્યારે કેવલી–સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે બીજા સમયે આત્મપ્રદેશોની પૂર્વ–પશ્ચિમ (અથવા દક્ષિણ–ઉત્તર) લોકાન્ત સુધી લંબાવવાની પ્રક્રિયા.

કપોલકલ્પિત : ગામને ગમે તેવું, મનમાં આવ્યું તેમ કલ્પેલું.

કરકાંડે : હાથના કાંડે, પ્રભુની નવ અંગે પૂજા કરતાં ત્રીજી પૂજા વખતે સ્પર્શા કરાતું પ્રભુનું અંગ.

કરણ : અધ્યવસાય, વિચાર, પરિણામ, (કરણ ૩ હોય છે.)

કરણલબ્ધિ : અપૂર્વકરણાદિ કરણો કરવાની આત્મામાં શક્તિ પ્રગટે તે.

કરણપર્યાપ્રા : ઈન્દ્રિયો પૂર્ણ કરવાનું કામકાજ જેઓએ કહુ કર્યું નથી પરંતુ ઈન્દ્રિયોનું કામ ચાલુ છે તે.

કર્મ : મિથ્યાત્વાદિ હેતુઓ વડે જે બંધાય તે, આત્માના ગુણોને ઢાંકનાર, અથવા સુખ–દુ:ખ આપનાર.

કર્મબંધ : આત્માની સાથે કર્મોનું ચોંટવું, જોડાવું, વળગવું.

કર્મભૂમિ : જ્યાં અસિ–મસિ–કૃષિનો વ્યવહાર છે તેવાં ક્ષેત્રો. પાંચ ભરત, પાંચ ઐરાવત અને પાંચ મહાવિદેહ.

કર્મવિપાક : પ્રથમ કર્મગ્રંથ(પુસ્તક)નું આ નામ છે. બાંધેલાં કર્મો ઉદયમાં આવે તો શું શું ફળ આપે તેનું વર્ણન જેમાં છે તે.

કલહ : કજિયો, કંકાસ,કડવાશ, વેરઝેર.

કલિહલહ : કલિયુગમાં થતાં વધારે ઝેરી ઝઘડા, ભારે કજિયો.

કલિકાલ : કળિયુગનો કાળ, કલિયુગનો સમય.

કલિકાસર્વજ્ઞ : કલિયુગમાં જાણે સર્વજ્ઞ જ જન્મ્યા હોય તેવા આ. હેમચંદ્રાચાર્ય.

કલ્પવૃક્ષ : ઈચ્છાઓને સંતોષે તેવું વૃક્ષ, મનમાગ્યું આપનાર.

કલ્પસૂત્ર : આચારને સમજાવનારું સૂત્ર, સાધુસમાચારી કહેનારું તથા મહાવીરસ્વામી આદિ તીર્થંકર પરમાત્માઓનું ચારિત્ર.

કલ્પાતીત દેવ : અનુત્તર અને ગ્રૈવેયક દેવો, સ્વામી–સેવક સંબંધી આચાર વિનાના, સર્વ સરખા અહમિન્દ્ર દેવો.

કલ્પાન્તકાલ : કળીયુગનો અન્તિમ કાળ, પ્રલયકાળ, સર્વથી જઘન્ય કાળ.

કલ્પોપપન્ન : નોકર–શેઠના સંબંધવાળા દેવો, જ્યાં સ્વામી–સેવકભાવનો સંબંધ હોય તેવા આચારવાળા દેવો, ૧૨ દેવલોક સુધી.

કલ્યાણક : તીર્થંકર ભગવન્તોના ચ્યવન, જન્મ દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણ એમ કલ્યાણ કરનારા ૫ પ્રસંગો.

કલ્લોલ : પાણીના તરંગો, મોજો, દરિયાઈ ભરતી વગેરે.

કવલાહાર : કોળિયાથી લેવાતો આહાર, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી આદિનો જે આહાર તે.

કષાય : જન્મ– મરણની પરંપરા વધારાનાર, ક્રોધ–માનાદિ.

કષાયપાહુડ : દિગંબર સંપ્રદાયમાન્ય મહાગ્રંથવિશેષ.

કષાયમોહનીય : અનંતાનુબંધી આદિ ૧૬ પ્રકારનું મોહનીય કર્મ.

કષાયસમુદ્‌ઘાત: પૂર્વે બાંધેલા કષાયોને ઉદયમા લાવીને ભોગવવા. જે ભોગવતાં જૂના કષાયોનો વિનાશ થાય છે પરંતુ નવા ઘણા બંધાય છે.

કાઉસ્સગ્ગ : કાયાની ચેષ્ટાનો ત્યાગ કરવો, કાયાનો વ્યવસાય અટકાવવો, અતિશય સ્થિર થવું.

કાંક્ષા : ઈચ્છા, આશા, મમતા.

કાજો કાઢવો : પડિલેહણ કર્યા પછી સ્થાનનો કચરો ભેગો કરવો, અંદર કોઈ જીવાત નથી ને તે બરાબર તપાસવું.

કાપોતલેશ્યા : કૃષ્ણાદિ કરતાં સારા અને શુકલાદિ કરતાં હલકાં જે આત્મપરિણામ તે. નાની નાની વૃક્ષની શાખાને કાપવાના પરિણામવાળા પુરુષોના દ્રષ્ટાન્ત, તે આત્માના પરિણામ.

કામરાગ : કામરાગ,સ્નેહરાગ, અને દૃષ્ટિરાગઆ ત્રણમાંનો અન્તિમ રાગ, ભોગસુખ સંબંધી જે રાગ.

કામવાસના : મોહભરેલી વિકારક એવી આત્માની પરિણતિ.

કામોત્તેજક : વાસનાને દેદીપ્યમાન કરે એવી વાર્તા, સમાગમ તથા એવા આહારાદિનું સેવન.

કાયકલેશ : કાયાને મોહના વિનાશ માટે કષ્ટ આપવું. છ પ્રકારના બાહ્યતપોમાં પાંચમો તપવિશેષ.

કાયોત્સર્ગ : કાયાની ચેષ્ટાનો ત્યાગ કરવો, કાયાનો વ્યવસાય અટકાવવો, સ્થિર થવું, સંસ્કૃતમાં કાયોત્સર્ગ જે શબ્દ છે તેનું જ પ્રાકૃતમાં કાઉસગ્ગ બને છે.

કારણ : ક્રિયા કરવામાં મદદગાર, સહાયક, નિમિત્ત.

કાર્મણશરીર : આત્માએ બાંધેલા કર્મોનું બનેલું શરીર. એક ભવથી બીજા ભવમાં જતાં જે સાથે હોય છે તે અથવા સર્વ સંસારી જીવોને સદાકાળ જે હોય છે તે.

કાર્મિકીબુદ્ધિ : કામ કરતાં કરતાં જે બુદ્ધિ ઉતપન્ન થાય તે. જેમ કે દરજીની કલા, સોનીની કલા, હજામની કલા વગેરે.

કાલચક્ર : ઉત્સર્પિણી–અવસર્પિણીના ૬+૬ = ૧૨ આરાનું બનેલું ગાડાના પૈડા જેવું, કાળનું ચક્રવિશેષ.

કાલપરિપાક : કોઈ પણ વસ્તુ નીપજવાનો પાકેલો કાળ. જેમ કે ઘી બનવા માટે ઘાસ–દૂધ–દહીં કરતાં માખણમાં વધુ કાલપરિપાક છે તેમ આસન્નભવ્ય જીવમાં મોક્ષનો કાલ પરિપાક છે.

કાલપ્રમાણતા : કોઈ પણ કાર્ય બનવામાં સ્વભાવ, નિયતિ, પ્રારબ્ધ (નિમિત) અને પુરુષાર્થ આ ચાર જેમ કારણ છે, તેમ કાલ પણ કારણ છે. તે કાલપ્રમાણતા.

કાળલબ્ધિ : અપૂર્વકરણાદિ કરણો કરવા દ્રાર સમ્યકત્વ પામવાનો કાળ પાક્યો હોય તેવી લબ્ધિ.

કાલાતિક્રમ : કાળનું ઉલ્લંઘન કરવું તે, કાળને વિતાવવો.

કાળી ચૌદશ : ગુજરાતી આસો વદી ચૌદશ (મારવાડી કારતક વદ ચૌદશ)

કલોદધિ સમુદ્ર : અઢી દ્વીપમાંનો એક સમુદ્ર. ઘાતકીખંડને ફરતો બન્ને બાજુ આઠઆઠ લાખ યોજન વિસ્તારવાળો.

કુક્કડીપાયપસારંત : કૂકડીની જેમ પગોને સંકોચીને રાખીને સૂવાની ક્રિયા.

કુટલેખક્રિયા : કૂડા (ખોટા) લેખ લખવા, કૂડા કાગળિયાં કરવાં, ખોટા દસ્તાવેજ કરવા વગેરે.

કુણ્ડલદ્વીપ : તે નામનો એક દ્વીપ, જેમાં શાશ્વત ચૈત્યો છે.

કુબ્જ : એક પ્રકારનું સંસ્થાન, જેમાં શરીરના મુખ્ય ચાર અવયવો અપ્રમાણોપેત હોય છે તે.

કુલદીપક : કુલને દીપાવનાર, કુલને શોભાવનાર.

કુલાંગાર : પોતાના કુળમાં અંગારા જેવો, ઘણું દૂષિત કામ કરનાર.

કૃતઘ્નતા : જેણે આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેને ભૂલી જઈ તેને જ નુકસાન થાય તેવું કામ કરવું તે.

કૃતજ્ઞતા : જેણે આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેને સદા યાદ રાખી પ્રત્યુપકાર કરવાની બુદ્ધિ રાખવી તે.

કૃપા : દયા, લાગણી, કરૂણા, પરોપકારની બુદ્ધિ.

કેવલશ્રી : કેવલજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મી, પરમજ્ઞાનરૂપ આત્મધન.

કેવલજ્ઞાન કલ્યાણક : કેવલજ્ઞાન સ્વરૂપ તીર્થંકર ભગવન્તોનું ચોથું કલ્યાણક.

કેવલી પ્રજ્ઞપ્ત : કેવલજ્ઞાનીએ જણાવેલો, સર્વજ્ઞે બતાવેલો અહિંસા પ્રધાન ધર્મ.

કેવલીસમુદ્ઘાત : કેવલજ્ઞાની ભગવંતો વેદનીય નામ અને ગોત્રકર્મને તોડી આયુષ્યની સાથે સમાન કરવા માટે જે દંડાદિ આઠ સમયની પ્રક્રિયા કરે તે.

કોટાકોટિ : એક ક્રોડને એક ક્રોડે ગુણવાથી જે થાય તે, અર્થાત્ એકડા ઉપર ચૌદ મીડાં લખવાથી જે આંક બને તે ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦.

કોડાકોડી : ઉપરનો કોટાકોટિનો જે અર્થ છે તે જ અર્થ જાણવો.

કોલાહલ : અવિવેકથી થતો ઘોંઘાટ, કજિયો બોલાચાલી.

ક્રમબદ્ધ : લાઈનસર ગોઠવાયેલુ, એક પછી એક ક્રમસર જ આવનારું, પદ્ધતિસર રહેલું.

ક્રમબદ્ધ પર્યાય : સર્વ દ્રવ્યોમાં અતીત, અનાગત અને વર્તમાનકાળના સર્વ પર્યાયો કેવલજ્ઞાનીની અપેક્ષાનએ ક્રમસર ગોઠવાયેલા છે અને ક્રમસર આવે છે.

ક્રિયાપરિણતાર્થ : જે શબ્દનો જે જે વાચ્ય અર્થ થતો હોય તે પ્રમાણે ક્રિયા પણ ચાલુ હોય તો જ શબ્દપ્રયોગ માને તે.

ક્લિષ્ટકર્મવિનાશ : ભારે ચીકણાં બાંધેલાં તીવ્ર કર્મનો વિનાશ.

ખગ : પક્ષી, આકાશમાં ઊડનાર.

ખગોળ : જ્યોતિષશાસ્ત્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય આદિની ચર્ચા.

ખાતમુહૂર્ત : કોઈપણ મંદિરાદિ ઉત્તમ કામકાજ માટે પાયો ચણવા સારુ ખોદાવી ભૂમિનું જે મુહૂર્ત તે.

ખામી યુક્ત : ભૂલભરેલું ક્ષતિઓથી યુક્ત.

ખુદ પોતે	:	સ્વયં પોતે જાતે, આપણે સ્વયં પોતે જ.
ખેચર	:	આકાશમાં ઊડનાર, આકાશમા ચાલનાર, પંખી વગેરે.
ખેમકુશલ	:	ક્ષેમકુશલ, સુખશાન્તિના સમાચાર.
ખેલખેલ્યાં	:	ભિન્ન ભિન્ન જાતના તમાશા, રમત, ગમત કરી હોય; અતિચારમાં "ખેલ ખેલી" શબ્દપ્રયોગ આવે છે.
ખેશ	:	કપડાં પહેર્યા પછી જીવોની જયણા પાળવા માટે ગળે રખાતું એક પ્રકારનું સફેદ વસ્ત્રવિશેષ.
ખોંખારો	:	ઉધરસ આવવી, ખાંસી થવી, એક પ્રકારનો વિશિષ્ટ વાયુ.
ખોજ કરવી	:	ભાળ લેવી, સંભાળ રાખવી, તપાસ કરવી.
ગંગોદક	:	ગંગાનદીનું પાણી, ગંગાજલ, પ્રભુના અભિષેક વખતે લવાતું પવિત્ર ગંગાજળ.
ગચ્છ	:	સમુદાય, એકસરખી સમાન ધર્મક્રિયા કરનાર વર્ગ. તપગચ્છ, અંચલગચ્છ, પાયચંદગચ્છ વગેરે.
ગચ્છાધિપતિ	:	પોતાના સમુદાયમાં સર્વોપરી. (પોતાના ગચ્છના નાયક)
ગજદંતપર્વત	:	મેરૂપર્વતની ચારે દિશાએ હાથીદાંતના આકારે સોમનસ આદિ ચાર પર્વતો કે જે મહાવિદેહમાં આવેલા છે.
ગજવર	:	શ્રેષ્ઠ હાથી, ચૌદ સ્વપ્નોમાં પ્રથમ સ્વપ્ન.
ગણ	:	સમુદાય, સાધુઓનો સમૂહ, સરખી સમાચારીવાળા.
ગણધર	:	સમુદાયના નાયક, ગૌતમસ્વામી, સુધર્માસ્વામી આદિ.
ગણધરરચિત	:	ગણધર ભગવંતોનાં રચેલાં શાસ્ત્રો, આગમો વગેરે.
ગણનાયક	:	ગચ્છના, સમુદાયના નાયક, મુખ્ય.
ગણિપદ	:	ગણને (ગચ્છને) સંભાળી શકે તેવું સ્થાન કે જે ભગવતીસૂત્ર આદિના યોગવહન પછી યોગ્યતાવિશેષ જણાવાથી અપાય છે.
ગતાનુગતિક	:	ગાડરિયો પ્રવાહ, સમજ્યા વિના એક બીજાને અનુસરવું ઈત્યાદિ.
ગતિસહાયકતા	:	જીવ-પુદ્ગલને ગમન કરવામાં અપેક્ષા કારણપણું.
ગમનાગમન	:	જવું-આવવું. આવ-જા કરવી તે.
ગમિકશ્રુત	:	જે શાસ્ત્રોમાં પાઠોના આલાવા સરખેસરખા હોય તે.
ગરાનુષ્ઠાન	:	પરભવના સંસારિક સુખની બુદ્ધિપૂર્વક ધર્માનુષ્ઠાન કરવાં તે.
ગરલાનુષ્ઠાન	:	પરભવના સંસારિક સુખની બુદ્ધિપૂર્વક ધર્માનુષ્ઠાન કરવાં તે.
ગરિહામિ	:	હું મારાં કરેલાં પાપો દેવ-ગુરુ સમક્ષ સવિશેષ નિન્દા કરુ છું.
ગર્ભજ	:	સ્ત્રી-પુરુષની સંભોગ-ક્રિયાથી ને જન્મ થાય તે. જેના જરાયુજ, અંડજ અને પોતજ એમ ત્રણ ભેદો છે.

ગર્ભિત ભાવ : ઊંડા ભાવ, અંદર, ભરેલાં રહસ્યો, સૂક્ષ્મ હાર્દ.

ગર્હા : પાપોની નિંદા કરવી તે, કરેલી ભૂલો સંભારી નિંદવી.

ગવેષણા : શોધવું, તપતસવું, માગવું, વિચારવું.

ગળથૂથીથી : નાનપણથી, બચપણથી, બાલ્ય આસ્થાથી.

ગાથા : શ્લોક, કાવ્યની પંક્તિઓ, પ્રાસવાળી લીટીઓ.

ગ્રામાનુગામ : એક ગામથી બીજે ગામે, એક ગામ પછી એકેક ગામ.

ગારવ : આસક્તિ, મમતા, કોઈપણ વસ્તુની અતિશય ભૂખ. રસગારવ, ઋદ્ધિગારવ, સાતા ગારવ.

ગાર્હસ્થ્ય : ગૃહસ્થપણું, ગૃહસ્થ સંબંધી, ઘરસંબંધી વ્યવસાય.

ગીર્વાણ : દેવ, વૈમાનિક નિકાય આદિના દેવો.

ગુચ્છ : ગુચ્છો, પાત્રાં રાખવા માટે રખાતી કપડાંની ઝોળી વગેરે, અડ્ઢાઈજ્જેસુ સૂત્રમાં 'રયહરણગુચ્છ' શબ્દ આવે છે.

ગુટિકા : ગોળી, પ્રભાવક ઔષધિવિશેષ. સુલસા શ્રાવિકાએ આવી ૩૨ ગુટિકા પ્રાપ્ત કર્યાનું વર્ણન છે.

ગુડ : ગોળ, સાકર, ગળપણ, છ વિગઈમાંની એક વિગઈ.

ગુણ : દ્રવ્યની સાથે સદાકાળ રહેનાર સ્વરૂપવિશેષ.

ગુણશ્રેણી : ટૂંકા કાળમાં વધારે વધારે કર્મોનો ક્ષય કરવા માટે ગુણોની અધિક અધિક ક્રમશઃ પ્રાપ્તિ ૧૧ ગુણશ્રેણી કહેવાય છે અથવા સ્થિતિઘાતાદિથી ઘાત થયેલાં કર્મપરમાણુઓની ઉદય-સમયથી અસંખ્યાત ગુણાકારે કર્મદલિકની રચના કરવી તે.

ગુણસંક્રમ : અબધ્યમાન (ન બંધાતાં) અશુભ કર્મોને બધ્યમાન (બંધાતાં) શુભકર્મોમાં અસંખ્યાત ગુણાકારે નાખવાં, સંક્રમાવવાં તે.

ગુણસ્થાનક : ગુણોની તરતમાતા, હીનાધિક ગુણપ્રાપ્તિ.

ગુણાધિક : આપણા કરતાં ગુણોમાં જે મોટા હોય તે.

ગુણાનુરાગી : બીજાના ગુણો ઉપર ઘણો જ અનુરાગ કરનાર.

ગુરુ : ધર્મ સમજાવે તે હિત-કલ્યાણકારી માર્ગ સમજાવે તે. ઉપકાર કરાનાર.

ગુરુઅક્ષર : જોડાક્ષર, બે વ્યંજનો વચ્ચે સ્વર ન હોય તે.

ગુરુજનપૂજા : વડીલોની, ઉપકારીઓની અને કલ્યાણ કરનારાઓની પૂજાઃ ભક્તિબહુમાન કરવું. જયવીરાયસૂત્રમાં આવે છે.

ગુરુદ્રવ્ય : ગુરુની ભક્તિ, ગુરુની સેવા, અને ગુરુની વેયાવચ્ચ માટે રખાયેલું

દ્રવ્ય.

ગુરુધર્મ : શિષ્યો પ્રત્યે ગુરુએ સાચવવાલાયક સાચણા, વાચણા આદિ ધર્મ અથવા મહાન ધર્મ, મોટો ધર્મ.

ગૂઢ ભાવો : સૂત્રોનાં ઊંડા રહસ્યો, અપવાદભૂત.

ગૂહસ્થ : ઘરબારી, પરિવારવાળો જીવ, ઘરમાં રહેનારો.

ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધિ : ગૃહસ્થના વેષમાં જે જીવો હોય અને વિશિષ્ટ વૈરાગ્યથી ક્ષપકશ્રેણી માંડી કેવલી થયા તે.

ગૃહિણી : પત્ની, સ્ત્રી, ઘર સંભાળનારું પાત્ર.

ગોત્ર કર્મ : ઉચ્ચ–નીચ કુલ અપાવનારું જે કર્મ તે.

ગોદોહાસન : ગાયને દોહતી વખતે બે પગ ઉપર જેમ બેસાય, તેના જેવું જે આસન .

ગોરસ : ગાયના દૂધમાંથી બનતા સર્વ પદાર્થો તથા દૂધ.

ગોમ્મટસાર : દિગંબર સંપ્રદાય માન્ય કર્મવિષયક મહાગ્રંથવિશેષ.

ગ્રન્થિભેદ : અનાદિકાળથી રૂઢ થયેલી રાગ–દ્વેષની જે ગાંઠ છે તેને ભેદવી, તેનો અપૂર્વકરણ વડે વિનાશ કરવો.

ગ્રહણ : ચંદ્ર–સૂર્યના વિમાનનું રાહુના વિભાનથી પકડાવું. આચ્છાદિત થઈ જવું તે ચંદ્રગ્રહણ–સૂર્યગ્રહણ.

ગ્રૈવેયક દેવ : ગળાના ભાગે રહેનારા જે દેવો, નવ ગ્રૈવેયક દેવો.

ઘનઘાતી કર્મ : જ્ઞાનાવરણીયાદિ ચાર મજાબૂત ઘાતીકર્મો; આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો વિનાશ

ઘનલોક : ઘનીભૂત કરેલો આ લોક, જે ચૌદ રાજ ઊંચો છે, તેના બુદ્ધિથી વિભાગો કરી ગોઠવતાં બુદ્ધિથી વિભાગો કરી ગોઠવતાં જે સાત રાજ પ્રમાણ થાય છે. તે ઘનીભૂત થયેલો લોક.

ઘનવાત : મજબૂત તોફાની પવન, જેના ઉપર આ પૃથ્વી રહેલી છે.

ઘનોદધિ : જામેલું, થીજી ગયેલું, પોલાણ વિનાનું પાણી,જેના ઉપર પૃથ્વી છે અને નીચે મહાવાયુ છે.

ઘમ્મા : સાત નારકીમાંની પ્રથમ નારકી.

ઘાતકીખંડ : લવણસમુદ્રને ફરતો, વીંટળાયેલો દ્વીપ

ઘાતી કર્મ : આત્માના ગુણોનો ઘાત કરનાર જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો.

ઘોરાતિઘોર : ભયંકરમાં પણ વધુ ભયંકર, વધારે ઊંડું.

ઘ્રાણેન્દ્રિય : નાક, ગંધને સૂંઘનારી એક ઈન્દ્રીયવિશેષ.

ચઉરિન્દ્રિય : ચાર ઈન્દ્રિયો જેઓને છે તે. ભ્રમર, વીંછી, માખી

વગેરે.

ચઉવીસત્થો : ચોવીસ તીર્થંકર ભગવન્તોની સ્તુતિ–પ્રાર્થના, લોગસ્સ.

ચકોર : હોશિયાર, ચાલાક, સમયજ્ઞ તથા એક પક્ષીવિશેષ.

ચક્રરત્ન : ચક્રવર્તીના ૧૪ રત્નોમાંનું ૧ રત્ન, જે રત્નના મહિમાથી રાજા છ ખંડનું રાજ્ય જીતી શકે છે.

ચક્રવર્તી રાજા : ભરત, ઐરાવત, અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રની એકેક વિજયના છએ છ ખંડ જીતનારા રાજાઓ.

ચતુર્વિંશતિસ્તવ : લોગસ્સ, ચોવીસે ભગવન્તોની સ્તુતિ–પ્રાર્થના.

ચત્તારિ : ચાર, અથવા ત્યજ્યા છે. દુશ્મનો જેણે એવા પ્રભુ.

ચંન્દ્રની પંક્તિ : છાસઠ છાસઠ ચંદ્રોની (અને સૂર્યોની) પંક્તિ જંબુદ્વીપના મેરુપર્વતને પ્રદક્ષિણા આપે છે.

ચમરી ગાય : વિશિષ્ઠ ગાય, જેના શરીરના વાળની ચામર બને છે તે.

ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત : દશ અચ્છેરામાંનું એક અચ્છેરું, સૌધર્મેન્દ્રને પોતાની ઉપર બેઠેલો જોઈ ઉઠાવવા ચમરેન્દ્રનું ઊર્ધ્વલોકમાં જવું, જે ન બનવું જોઈએ પણ બન્યું.

ચરણકમલસેવા : હે પ્રભુ! તમારાં ચરણોરૂપી કમલોની સેવા.

ચરમશરીરી : તે જ ભવે મોક્ષે જનારા છેલ્લા શરીરવાળા, તદ્‌ભવ મોક્ષગામી, જેને હવે જન્મમરણ નથી તે.

ચરમાવર્તી : જેને હવે ફક્ત એક પુદ્‌ગલપરાવર્ત જ સંસાર બાકી છે એવા જીવો, છેલ્લા પુ.પ. માં પ્રવેશેલા.

ચર્યાપરિષહ : સાધુસંતોએ નવકલ્પી વિહારકરવો, પરંતુ ખાસ અનિવાર્ય કારણ વિના એક સ્થાને સ્થિર ન રહેવું.

ચાતુર્માસ : ચોમાસું, ચાર મહિના, ચાર મહિનાનો કાળ.

ચાતુર્માસિક પ્રતિક્રમણ : ચોમાસી પ્રતિક્રમણ, કારતક, ફાગણ અને અષાડ સુદમાં આવતું પ્રતિક્રમણ.

ચામર : પ્રભુજીની બન્ને બાજુ વીંઝાતું એક સાધન વિશેષ.

ચારિત્રાચાર : ઈન્દ્રિયો, વિષયો અને કષાયોના વિજયવાળું પ્રશંસનીય ત્યાગી જીવન, પાંચ સમિતિ આદિવાળું.

ચિત્ર–વિચિત્ર : જુદી જુદી જાતનું, અનેક પ્રકારનું, રંગબેરંગી.

ચીકણાં કર્મો : તીવ્રરસવાળાં, ભારે કર્મો, અવશ્ય ભોગવવા યોગ્ય.

ચેતનવંતા : ચૈતન્ય જેનામાં છે તે, ચેતનાવાળા, જ્ઞાનયુક્ત.

ચૈત્ય : મન્દિર, મૂર્તિ, જ્ઞાન, જ્ઞાનનું સ્થાન.

ચૈત્યવંદન : મૂર્તિ-મંદિરને ભાવથી નમસ્કાર કરવા અથાવ જ્ઞાન અને જ્ઞાનનાં સાધનોને ભક્તિ થી નમસ્કાર કરવા તે.

ચૈત્યાલય : જિનાલય, જિનેશ્વર પ્રભુની પ્રતિમાવાળું મંદિર.

ચોમાસી પ્રતિક્રમણ : કારતક, ફાગણ,અને અષાડ સુદ ૧૪ના કરાતું પ્રતિક્રમણ કે જેમાં ૨૦ લોગસ્સનો કાઉસ્સગ્ગ આદિ આવે છે તે.

ચૌર્યાસી લાખ યોની : જીવોને ઉત્પન્ન થવાનાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શની ભિન્નતાના કારણે જુદાં જુદાં સ્થાનો.

ચૌમુખ પ્રતિમા : ચારે દિશામાં છે મુખ જેનું એવી પ્રભુપ્રતીમા.

ચ્યવનકલ્યાણક : તીર્થંકર પ્રભુ પૂર્વભવથી ચ્યવીને માતાની કુક્ષિમાં પધારે તે, જગતના કલ્યાણને કરનારો પ્રસંગ.

છ કાય જીવની : પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાઉકાય, વનસ્પિકાય અને ત્રસકાય, એમ જીવોના કાય આશ્રયી છ ભેદો.

છત્રત્રય : પ્રભુજીના માથે રખાતાં ત્રણ છત્રો, જાણે પ્રભુ ત્રણ લોકનાં સ્વામી છે એમ સૂચવતું હોય તે.

છદ્મસ્થ : જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોથી યુક્ત, ઘાતીકર્મવાળા જીવો.

છદ્મસ્થાવસ્થા : અકેવલી અવસ્થા, ૧ થી ૧૨ ગુણઠાણાંવાળી અવસ્થા.

છવિચ્છેદ : પ્રાણીઓનાં આંખ-કાન-નાક કાપવાં અથવા વીંધવાં, ચામડી કાપવી, ખસી કરવી વગેરે.

છિન્નભિન્ન : અસ્ત વ્યસ્ત, જ્યાંત્યાં, છેદાયેલું, વેરાયેલું.

છેદ પ્રાયશ્ચિત : ચારિત્રમાં હોઈ દોષ સેવાઈ જવાથી ચારિત્રનાં જે વર્ષો થયાં હોય, તેમાં અમુક વર્ષો છેદવાં.

છેદોપસ્થાપનીય : એક પ્રકારનું ચારિત્ર, જેમાં પૂર્વકાળનું ચારિત્ર છેદીને નવું ચારિત્ર આરોપિત કરાય તે.

છેવટ્ઠુ સંઘયાણ : છ સંભયણમાંનું છેલ્લુ, જેમાં ફક્ત બે હાડકાંના છેડા સામસામા અડીને જ રહ્યા હોય, થોડોક ધક્કો લાગતાં જે ખસી જાય તે.

જંગમ તીર્થ : હાલતુંચાલતું તીર્થ, ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ.

જંઘાબાળ : જાંઘમાં પ્રાપ્ત થયેલું, બળ, શારીરિક બળ.

જંઘાચારણ મુનિ : જંઘામાં (પગમાં) છે આકાશ સંબંધી વેગવાળી ગતિનું બળ જેમાં તે.

જંજાળ : ઉપાધિ, બોજો, બિનજરૂરિયાતવાળો ભાર.

જંતુરહિત ભૂમિ : જીવાત વિનાની ભૂમિ, નિર્જીવ પૃથ્વી.

જંબાલ : કચરો, કાદવ, એઠવાડ, ફેંકી દેવા યોગ્ય પદાર્થ.

જંભાઈએણં : બગાસું આવવાથી, કાઉસ્સગ્ગનો આગાર.

જગસત્થવાહ : જગતના જીવોને સંસારરૂપી અટવી પાર કરાવવામાં સાર્થવાહ સમાન છે.

જન્મકલ્યાણક : તીર્થંકર ભગવંતોનો ત્રણે જગતના જીવોનું કલ્યાણ કરનારો જન્મનો પ્રસંગ.

જમ્બૂદ્વીપ : મધ્યલોકના મધ્યભાગમાં આવેલો લાખ યોજનની લંબાઈ–પહોળાઈવાળો દ્વીપ.

જયણાયુક્ત : જીવોની રક્ષાના પરિણામપૂર્વક કામકાજ કરવું.

જલચર જીવો : પાણીમાં ચાલનારા જીવો; માછલાં, મગરમચ્છ, દેડકાં વગેરે.

જલધિ : સમુદ્ર પાણીનો ભંડાર, દરિયો; ભવજલધિ એટલે સંસારરૂપી મહાસાગર.

જાતિભવ્ય : જે જીવોમાં મોક્ષે જવાની યોગ્યતા છે, પરંતુ નિગોદમાંથી ન નીકળવાના કારણે જેઓ મોક્ષે જવાના જ નથી તે.

જાતિમદ : આઠ મદમાંનો એક મદ, પોતાની જાતિનું અભિમાન.

જાતિસ્મરણ જ્ઞાન : ગયા જન્મનું સ્મરણ. પાછળલા ભવો યાદ આવવા.

જાપવિધિ : મંત્રોનું સતત સ્મરણ કરવા માટેની જે વિધિ.

જાવંત કેવિ સાહૂ : અઢી દ્વીપમાં જે કોઈ સાધુભગવંતો છે તે સર્વને.

જાવંતિ ચેઈયાઈ : ત્રણે લોકમાં જે કોઈ પ્રભુનાં ચૈત્યો છે તે સર્વને.

જાવજ્જીવ : યાવજ્જીવ, જિંદગી સુધી,જ્યા સુધી આ શરીરમાં જીવ હોય ત્યાં સુધી, મૃત્યુકાળ આવે ત્યાં સુધી.

જિનચૈત્ય : જિનેશ્વર પરમાત્માનું ચૈત્ય, જિનાલય, જિનમંદિર.

જિનાલય : જૈનમન્દિર, પરમાન્માતી મૂર્તિવાળું સ્થાન.

જીવ : શરીરધારી આતમા, ઈન્દ્રિયાદિ બાહ્ય પ્રાણવાળો આત્મા.

જીવસ્થાનક : જીવોના ચેતનાની અપેક્ષાએ પાડેલા ભાગો, સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયાદિ કુલ ૧૪ જીવસ્થાનકો.

જૈન ધર્મ : વીતરાગ પરમાત્માએ બતાવેલો સંસારસાગર તરવા માટેનો માર્ગ, રાગાદિને હણનારો રત્નત્રયીનો માર્ગ.

જૈનસાધું : વીતરાગ પરમાત્માના માર્ગે ચાલનારા, વૈરાગી સાધુ–સંતો, સંસારના સર્વથા ત્યાગી અને ત્યાગના ઉપદેશક.

જોગાનુજોગ : સમયસર જેના યોગની અપેક્ષા રખાતી હોય તેનો જ અથવા તેના સદૃશનો સંયોગ થઈ જાય તે.

તત્વસંવેદનજ્ઞાન : જ્ઞાનાવરણીય,દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય આ ત્રણે કર્મોના ક્ષયોપશમવાળું, આત્માના અુભવવાળું સાચું તાત્ત્વિક જે જ્ઞાન તે.

તત્ત્વ જ્ઞાન : નવ તત્ત્વો, દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાદિનું જે પારમાર્થિક જ્ઞાન.

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન : તત્ત્વભૂત પદાર્થોની રુચિ કરવી, પ્રીતિ કરવી, શ્રદ્ધા કરવી, વિશ્વાસ કરવો.

તત્ત્વાર્થધિગમ સૂત્ર : પૂજ્ય ઉમાસ્વાતિજીરચિત સૂત્રાત્મક મહાગ્રંથ દિગંબર–શ્વેતાંબર એમ બન્નેને માન્ય છે.

તથ્ય જીવન : સત્યજીવન, સાચું જીવન, વાસ્તવિક સાંચુ જીવન.

તદ્ભવમોક્ષગામી : તે જ ભવે મોક્ષે જનારા, ભવાન્તર ન કરનારા.

તનવાત : પાતળો વાયુ, ઘનોદધિઘનવાતનો જે આધાર.

તપશ્ચર્યા : આહારાદિનો યથાયોગ્ય ત્યાગ તે બાહ્ય તપ, અને વિષય–કષાયનો યથાયોગ્ય ત્યાગ ત. અભ્યંતર તપ.

તપસ્વી મહાત્મા : જે આત્માઓએ ઘણું ઉગ્ર તપ કર્યું હોય તે.

તમઃપ્રભા : છઠ્ઠી નારકી, મઘા નારકીનું બીજું નામ.

તહત્તિ : તેમ જ છે, તેમ જેમ કહો છો તે વસ્તુતે પ્રમાણે જ છે.

તામસી પ્રકૃતિ : ગરમ સ્વાભાવ, ઉગ્ર સ્વભાવ, ક્રોધાતુર સ્વાભાવ.

તારણહાર : તારનાર, સંસાર સાગરમાંથી બહાર કાઢનાર.

તિરસ્કૃત : તિરસ્કાર પામેલ, અપમાનિત થયેલ.

તિર્યગ્ગમન : તિર્છા ચાલવું, વાંકા ચાલવું, વિવેક વિનાનું.

તિર્યંચ : પશુ–પક્ષીઓ, દેવ–મનુષ્ય–નારકી વિનાના સર્વ જીવો.

તિર્યગ્જાૃંભક દેવો : વ્યંતર નિકાયના દેવો, જેઓ વૈતાઢ્યપર્વત ઉપર વસે છે અને ઈન્દ્રની આજ્ઞાથી તીર્થંકર પ્રભુના ઘરમાં દાટેલું, માલિક વિનાનું ધન લાવે છે.

તીર્થ : જેનાથી સંસાર તરાય તે, પ્રથમ ગણધર, દ્વાદશાંગી અથવા શત્રુંજય, ગિરનાર, સમ્મેતશિખર આદિ.

તીર્થંકર પ્રભુ : તીર્થની સ્થાપના કરનારા અરિહંત પ્રભુ.

તીર્થસિદ્ધ : અરિહંત પરમાત્માનું તીર્થ સ્થપાયા પછી જે જે જીવો મોક્ષે જાય તે. જેમરે ગણધર–ભગવન્તો.

તીર્થક્ષેત્ર : પવિત્ર ક્ષેત્ર, તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલું ક્ષેત્ર.

તીવ્રકામાભિનિવેશ : કામવાસનાની અતિશય તીવ્ર અભિલાષા.

તીવ્રમેધાવી જીવો : અતિશય સૂક્ષ્મ બુદ્ધિશાળી જીવો, (મહાત્મા).

તુચ્છ સ્વભાવ : હલકો સ્વભાવ, અલ્પ કારણથી મોટો ઝઘડો કરે, અપમાન કરે ઉતારી પાડે એવો સ્વભાવ.

તૂણ્ડતાણ્ડવ : વાચાલપણે વધારે પડતું બોલવા માટેની મુખની પ્રક્રિયા, અઘટિત, ઘણું બોલવું તે.

તુલ્યમનોવૃત્તિ : ઉપસર્ગ કરનાર અને ભક્તિ કરનાર, એમ બન્ને ઉપર જેની સરખી મનોદશા છે તેવા ભગવાન.

તૂરો રસ : ફિક્કો રસ, એક પ્રકારનો સ્વાદ.

તૃતીય પદ : ત્રીજું પદ, પંચ-પરમેષ્ઠિમાં આચાર્ય એ ત્રીજું પદ છે.

તેઈન્દ્રિય : સ્પર્શન, રસના અને ઘ્રાણ આ ત્રણ ઈન્દ્રિયો જેઓને છે તે, જેમ કે કીડી, મકોડો, મચ્છર, માંકડ વગેરે.

તેઉકાય : અગ્નિરૂપ જીવો, આગમય છે શરીર જેનું તે.

તેજંતુરી : એ નામની એક ઔષધિ છે. સ્પર્શથી લોખંડ પણ સોનું થાય છે.

તેજોલેશ્યા : એક લબ્ધિવિશેષ છે કે જેના પ્રતાપથી બીજાના ઉપર ગુસ્સાથી આગમય શરીર બનાવી બાળે તે અથવા અધ્યવસાય વિશેષ કે જાંબુના દ્રષ્ટાન્તમાં જાંબુના સર્વ ઝૂમખાં પાડી નાખવાની મનોવૃતિ.

તેરાપંથ : જૈન -શ્વેતાંબર સંપ્રદાયનો એક ભાગવિશેષ, કે જેઓ મૂર્તિ-મંદરિમાં પ્રભુપણાનો આરોપ કરી પ્રભુત્વ સ્વીકારતા નથી. તથા દયા-દાનની બાબતમાં પણ વિચારભેદ ધરાવે છે. તેર સાધુઓથી આ પંથ શરૂ થયો માટે તેરાપંથ, અથવા ભિક્ષુસ્વામીથી શરૂ થયેલ "હે પ્રભુ ! વો તેરા હી પંથ હૈ" આ તારો જ માર્ગ છે. એવા અર્થમાં પણ આ નામ છે.

તૈજસ શરીર : તેજોવર્ગણાના પુદ્‌ગલોનું બનેલું જે શરીર તે, કે જે ભુક્ત આહારની પાચનક્રિયા કરે છે. એક ભવથી બીજા ભવમાં જતાં સાથે હોય છે.

ત્રણ ગઢ : ભગવાનના સમવસરણકાલે દેવો વડે રચાતા સોનારૂપા અને રત્નના ત્રણ ગોળાકારે ગઢ.

ત્રણ છત્ર : ભગવાનના મસ્તક ઉપર ત્રણ લોકનું સ્વામિત્વ દર્શાવવા રખાતાં ઉપરાઉપર ત્રણ છત્રો.

ત્રિકાળવર્તી : ભૂત, ભાવિ અને વર્તમાન એમ ત્રણે માળમાં વિદ્યમાન.

ત્રિપદી : ઉપ્પન્નેઈ વા, વિગમેઈવા, અને ધુવેઈવા આવાં પ્રભુજીના મુખે બોલાયેલાં ત્રણ પદો.

ત્રિવિધ : ત્રણ પ્રકારે, મન, વચન કાયાથી (પ્રણામ કરું છું).

ત્રીજો આરો : છ આરામાંનો ત્રીજો આરો, અવસર્પિણીમાં ૨ કોડાકોડી સાગરોપમનો સુષમાદુષમા નામનો અને ઉત્સર્પિણીમાં ૪૨૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન ૧ કોડાકોડી સાગરોપમનો દુષમાસુષમા નામનો આ આરો

હોય છે.

થિણદ્ધિનિદ્રા : દર્શનાવરણીય કર્મના નવ ભેદોમાંનો ૧ ભેદ. દિવસે ચિંતવેલું કાર્ય જે નિદ્રમાં ઊઠીને કરી આવે, પાછો સૂઈ જાય, તોપણ ખબર પડે નહીં તે આ નિદ્રા વખતે પ્રથમસંઘયણવાળાને અર્ધચક્રીથી અર્ધબળ પ્રાપ્ત થાય છે અને શેષ સંઘયણવાળાને પણ સાત-આઠગણું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

થિરીકરણ : દર્શનાચારના આઠ આચારોમાંનો છઠ્ઠો એક આચારવિશેષ, સમ્યક્ત્વથી પડવાના પરિણામવાળા જીવોને તત્ત્વ સમજાવી સમજાવી સ્થિર કરવા તે.

દંભ : માયા, કપટ, હૈયામાં જુદું અને હોઠે જુદું.

દગાબાજ પુરુષ : માયાવી માણસ, કપટી પુરુષ, ઠગ, ધુતારો.

દત્તાદાન : બીજાએ હર્ષથી આપેલી વસ્તુ લેવી.

દર્શનકાર : શાસ્ત્રો બનાવનાર, ભિન્ન ભિન્ન માન્યતા પ્રવર્તાવનાર.

દર્શનમોહનીય કર્મ : આત્માની વીતરાગપ્રણીત ધર્મ ઉપરની રુચિનો વિનાશ કરે, રુચિ થવા ન દે, અથવા રુચિને શંકા-કાંક્ષા આદિથી દૂષિત કરે તે, મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-સમ્યક્ત્વ મોહનીય.

દર્શનવિશુદ્ધિ : સમ્યક્ત્વ ગુણની નિર્મળતા, નિરતિચારતા, સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો પણ ઉપશમ અથવા ક્ષય.

દર્શનશાસ્ત્ર : ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓને બતાવનારાં શાસ્ત્રો, ચાર્વાક, ન્યાય, વૈશેષિક, બૌદ્ધ જૈન અને વેદાન્ત ઈત્યાદિ દર્શનો, તેઓની માન્યતા સમજાવનારા ગ્રંથો.

દર્શનાવરણીય કર્મ : વસ્તુમાં રહેલા સામાન્ય ધર્મને જોવાની આત્માની જે શક્તિ તે દર્શન તેને ઢાંકનારું જે કર્મ તે.

દર્શનોપયોગ : વિષયમાં રહેલા સામાન્ય ધર્મને જાણવાવાળી આત્મશક્તિનો વપરાશ, આ દર્શનોપયોગનું બીજું નામ સામાન્યોપયોગ અથવા નિરાકારોપયોગ પણ છે.

દાનાન્તરાય : સંપત્તિ હોય, ગુણવાન્ પાત્ર લેવા આવ્યું હોય, પરંતુ આપવાનું મન ન થાય તે.

દાર્શનિક ચર્ચા : દર્શનશાસ્ત્રો સંબંધી સૂક્ષ્મ વિચારણા.

દિગંબર સંપ્રદાય : દિશાએ જ છે વસ્ત્ર જેને, અર્થાત્ નગ્નાવસ્થા, તેવી નગ્નાવસ્થામાં જ સાધુતા, મુક્તિ આદિ સ્વીકારનાર માનનાર સંપ્રદાય.

દિગ્વ્રત : જીવનપર્યંત ચારે દિશામાં તથા ઉપર-નીચે કેટલું જવું તેનો નિયમ ધારણ કરવારૂપ વ્રત.

દિવ્યધ્વનિ : પ્રભુ જ્યારે ધર્મોપદેશ આપતા હોય ત્યારે દેવો તેઓની વાણીમાં મધુર સ્વર પુરાવે તે, વાજિંત્રવિશેષ.

દિશાપરિમાણવ્રત : ત્રણ ગુણવ્રતોમાંનું પહેલું, દિશાનું માપ ધારવું. જીવનપર્યન્ત સર્વદિશામાં કેટલા માઈલ જવું તેની ધારણા.

દીપાવલી : દીવડાઓની હારમાળા, દિવાળીપર્વ.

દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા : લાંબા કાળનો વિચાર કરવાની શક્તિ, અતીત અનાગત કાળમાં થયેલા અનુભવ ઉપરથી થતા વિચારો.

દીર્ઘદ્રષ્ટિ : લાંબી વિચારવાની દ્રષ્ટિ, ભાવિનો લાંબો વિચાર કરીને કાર્ય કરવાની જે દ્રષ્ટિ તે.

દીક્ષાકલ્યાણક : તીર્થંકર પરમાત્માઓની દીક્ષાનો પ્રસંગ, ત્રીજું કલ્યાણક.

દુ:ખદૌર્ભાગ્ય : દુઃખ અને દૌભાગ્ય, પ્રતિકૂળતા અને લોકોની અપ્રીતિ.

દુ:ષમા : અવસર્પિણીનો પાંચમો આરો, દુ:ખવાળો કાળ.

દુ:ષમાદુષમા : અવસર્પિણીનો છઠ્ઠો આરો, દુ:ખ જ દૂ:ખ જેમાં હોય તે.

દુ:ષમાસુષમા : અવસર્પિણીનો ચોથા આરો, જેમાં દુ:ખ વધારે અને સુખ ઓછું હોય તે ઉત્સર્પિણીમાં આ ત્રણે આરા ઊલટા સમજવા.

દુરાચાર સેવન : દૃષ્ટ આચારોનું સેવવું, હલકું, પાપિષ્ટ જીવન જીવવું.

દુર્ભવ્ય : જેને મોષે જવાનો અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનથી પણ ઘણો વધારે કાળ બાકી છે તે.

દુર્લભભવ : મુશ્કેલીથી મળી શકે તેવો ભવ, અનંતકાળે પણ ન મળી શકે તેવો (આ મનુષ્ય) ભવ છે.

દુષ્કૃતગર્હા : આપણાં કરેલા પાપોની નિંદા કરવી, ગર્હા કરવી તે.

દુષ્ટ ચિંતવન : મનમાં માઠા વિચારો કર્યા હોય, (દુચ્ચિંતિય).

દુષ્ટ ચેષ્ટા : કાયાથી ખોટી, હલકી અને પાપભરી ચેષ્ટા કરી હોય તે, (દુચ્ચિટ્ઠિય).

દુષ્ટ ભાષણ : હલકું ભાષણ કરવું, તુચ્છ, અસાર, પાપિષ્ટ ભાષા બોલવી.

દ્રષ્ટિ : જીવની વિચારકશક્તિ, વસ્તુ સમજવાની અપેક્ષા, અથવા મિથ્યા દ્રષ્ટિ – અને સમ્યગ્દ્રષ્ટિ.

દ્રષ્ટિરાગ : એક વ્યક્તિનો બીજી વ્યક્તિઉપર વારંવાર જોવાનો અતિશય રાગ, નજર ખેંચાય એવો રાગ.

દ્રષ્ટિવાદ : દ્વાદશાંગીમાંનું બારમું અંગ, ચૌદ પૂર્વોવાળું અંગ.

દ્રષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા : શાસ્ત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે આત્માના હિતાહિતના વિચારવાળી જે સંજ્ઞા તે (આ સંજ્ઞા સમ્યગદ્રષ્ટિને હોય છે.)

દેરાવાસી શ્રાવક : દેરાસરને, પ્રભુની મૂર્તિને પ્રભુ માની પૂજનારા જીવો, મૂર્તિ અને મંદિર એ શુભાલંબન છે એમ માનનારા.

દેવદ્રવ્ય : પ્રભુજીની મૂર્તિ અને મંદિરની સુરક્ષા માટે રચાતું દ્રવ્ય.

દેવલોક : વૈમાનિક દેવોનાં સ્થાનો, તેઓને રહેવા માટેના ચાગો, શ્વેતાંબરની દ્રષ્ટિએ ૧૨, અને દિગંબરની દ્રષ્ટિને ૧૬ દેવલોક છે.

દેવવંદન : પરમાત્માને કરાતું વંદન, નમસ્કાર, તથા ચોમાસી ચૌદસ, જ્ઞાનપંચમી, મૌનએકાદશી આદિ પવિત્ર દિવસોમાં કરાતું વિશિષ્ટ દેવવંદન.

દેશઘાતી : આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોને અંશથી હણનાર. મતિ–જ્ઞાનવરણીયાદિ, ચક્ષુર્દર્શનાવરણીયાદિ વગેરે.

દેશવિરતિ : સંસારના ભોગોનો અંશથી ત્યાગ કરવો તે.

દેશવિરતિધર : આંશિક ચારિત્રને સ્વીકારનારા, શ્રાવક–શ્રાવિકા, પાંચમા ગુણસ્થાનકવાળા.

દેશવ્યાપી : શરીરમાત્રમાં જ રહેનાર, જૈનદર્શનકાર એમ જણાવે છે કે આત્મા દેહમાં જ માત્ર વ્યાપીને રહે છે, ને ન્યાયદર્શનાદિ આત્માને સ્ર્વવ્યાપી માને છે.

દેહાતીત : દેહથી જુદો, શરીરથી ભિન્ન, શરીરમાં રહેલો આ આત્મા શરીરથી મિન્ન દ્રવ્ય છે.

દેહાધ્યાસ : શરીર ઉપરની મમતા, શરીર ઉપરની મૂર્છા અતિરાગ.

દૈવસિક પ્રતિ : સવારથી સાંજ સુધીમાં લાગેલા પાપોનું સાંજે કરાતું પ્રતિક્રમણ, દિવસ સંબંધી પાપોની ક્ષમાયાચના.

દૈવસિકાતિચાર : દિવસ સંબંધી અતિચારો, દિવસમાં થયેલી ભૂલો.

દોષનિવારણ : દોષોનું દૂર કરવું, નિર્દોષ થવું.

દૌર્ભાગ્ય : દુષ્ટપાપકર્મોના ઉદયવાળું જીવન, સર્વ ઠેકાણે અપ્રીતિ પ્રાપ્ત થાય એવું જીવન.

દ્રવ્ય : પદાર્થ, દ્રવીભૂત થાય તે, નવા નવા પર્યાયોને પામે તે.

દ્રવ્યનિક્ષેપ : કોઈ પણ વસ્તુના ભાવાન્મક સ્વરૂપની આગળ પાછળની બન્ને અવસ્થા, ભાવાન્મક સ્વરૂપની પૂર્વાપર સ્થિતિ.

દ્રવ્યપ્રાણ : શરીરસંબંધી બાહ્ય પ્રાણો, પાંચ ઈન્દ્રિયો, શ્વાસોચ્છ્વાસ, આયુષ્ય, મન, વચન અને કાયાનું બળ, એમ કુલ ૧૦ પ્રાણો છે.

દ્રવ્યહિંસા : અન્ય જીવોને મારી નાખવા, પ્રાણરહિત કરવા, શરીરસંબધી દ્રવ્યપ્રાણોનો વિયોગ કરવો–કરાવવો, બીજાનું મન દુ:ખવવું.

દ્રવ્યાર્થિકનય : દ્રવ્યને પ્રધાન કરીને વસ્તુના સ્વરૂપને સમજાવનારી જે દ્રષ્ટિ, વસ્તુના સ્થિર સ્વરૂપને પ્રધાનપણે જાણનારી જે દ્રષ્ટિ તે.

દ્વાદશાંગી : ગણધર ભગવંતોએ પ્રભુમુખે દેશના સાંભળીને બનાવેલાં ૧૨ અંગો અથવા ૧૨ આગમો (શાસ્ત્રો) તે.

દ્વિર્બન્ધક : ને આત્માઓનું મિથ્યાત્વ એવું નબળું છે કે જેઓ મિથ્યાત્વમોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ ૭૦ કોડાકોડીની સ્થિતિ ફક્ત બે જ વખત બાંધવાના છે વધુ નહીં તેવા જીવો.

દ્વીપ–સમુદ્ર : જેની ચારે બાજુ પાણી હોય તેની દ્વીપ–બેટ અને પાણીનો ભંડાર તે સમુદ્ર, જંબુદ્વીપ અને લવણસમુદ્રદિ.

ધજાદંડ : મંદિર ઉપર ચડાવાતો, ધજા લટકાવવા માટેનો લાંબો દંડ તે ધજાદંડ.

ધનધાન્યપ્રમાણાતિક્રમ : રલકડ નાણાનું અને ધાન્યનું જે માપ, તેનું ઉલ્લઘન કરવું, ધાર્યા કરતાં વધારે રાખવું.

ધર્મચક્રવર્તી : જેક ચક્રવર્તી ચક્રરત્ન વડે ભરતાદિક્ષેત્રના છ ખંડને જીતે તેમ તીર્થંકર ભગવંતો ધર્મ વડે ચારે ગતિનો અંત કરી મોક્ષ પામે છે તે, ધર્મચક્રવર્તી.

ધર્મરાગ : ધર્મ ઉપરનો જે સ્નેહ, ધર્મ ઉપરનો જે પરમસ્નેહ.

ધર્મક્ષમા : ક્ષમા રાખવી એ આત્માનો ધર્મ છે એમ સમજીને ક્રોધને દબાવવો, ક્રોધ ન કરવો, ક્ષમા રાખવી તે.

ધર્માનુષ્ઠાન : ધર્મસંબંધી ક્રિયાવિશેષ; સામાયિક, વિનય, વૈયાવચ્ચ આદિ.

ધાતકી ખંડ : લવણસમુદ્ર અને કાલોદધિ સમુદ્રની વચ્ચે આવેલો ચારચાર લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો, ઘંટીના પડના આકારવાળો જે દ્વીપ તે.

ધારણા : મતિજ્ઞાનનો અંતિમ ભેદ, નિર્ણીત કરેલી વસ્તુને લાંબા સુધી યાદ રાખવી તે, આ ધારણાના ૩ ભેદ છે. (૧) અવિચ્યુતિ, (૨) વાસના, (૩) સ્મૃતિ.

ધારણાભિગ્રહ : મનમાં કોઈ પણ જાતના ભોગોના ત્યાગનો પરિણામ કરી તેના માટે કરાતો નયિમ, અભિગ્રહ.

ધાર્મિક સંસ્કારઃ પુરુષમાં આવેલા ધર્મમય સંસ્કારો, ધર્મમય જીવન.

ધુમપ્રભાનારકીઃ પાંચમી નારકી, રિષ્ટા નામની નારકીનું બીજું નામ.

ધૈર્યગુણ : ધીરજ નામનો ગુણવિશેષ, અતિશય ધીરજપણું.

ધ્યાન : ચિત્તની એકાગ્રતા, ચિત્તની સ્થિરતા, કોઈ પણ એક વિષયમાં મનનું

પરોવાવું, આ અર્થ આર્ત–રૌદ્ર–ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનના બે પઠામાં લગાડવો. છેલ્લા બે પાયામાં "આત્મપ્રદેશોની સ્થિરતા" એવો અર્થ કરવો.

ધ્રુવ : સ્થિર, નિત્ય, દરેક પદાર્થો, ગુણો, અને તેના પર્યાયો પણ દ્રવ્યાર્થિકનયથી ધ્રુવ = સ્થિર = અનાદિઅનંત છે.

ધ્રુવબંધી : જે કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ બીજા કર્મગ્રંથ આદિમાં જે ગુણઠાણા સુધી કહ્યો છે ત્યાં સુધી અવશ્ય બંધાય જ.

ધ્રુવસત્તા : જે કર્મપ્રકૃતિઓની સત્તા અનાદિમિથ્યાત્વી જીવને સમ્યકત્વ પામ્યા પહેલાં સદાકાળ હોય જ.

ધ્રુવોદયી : જે કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉદય બીજા કર્મગ્રંથ આદિમાં જ્યાં સુધી કહ્યો હોય ત્યાં સુધીનાં સર્વ ગુણઠાણામાં અવશ્ય હોય જ તે.

નંદનવન : મેરુપર્વત ઉપર સમભૂતલાથી પાંચસો યોજનની ઊંચાઈએ પાંચસો યોજનના ઘેરાવાળું સુંદર વન.

નંદાવર્ત : વિશિષ્ટ પ્રકારનો સાથિયો, જેમાં આત્માનું સંસારમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે પરિભ્રમણ સૂચવવામાં આવ્યું છે.

નંદીશ્વરદ્વીપ : જંબુદ્વીપથી આગળ ઘંટીના પડ જેવો ગોળાકારે આઠમો દ્વીપ, જેમાં પર પર્વતો અને ચૈત્યો છે.

નદીગોલઘોલ ન્યાય : પર્વતની પાસે વહેતી નદીમાં ઉપરથી પડેલા નાના નાના પથ્થરો નદીના વહેણથી તણાતા છતા, આગળપાછળ અથડાયા છતા, જેમ સહજ રીતે ગોળગોળ થઈ જાય તે રીતે સહજ પણે અનાયાસે જે વૈરાગ્ય આવે તે.

નપુંસકવેદ : સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેની સાથે ભોગસુખની ઈચ્છા, અથવા શરીરમાં બન્ને પ્રકારના લક્ષણોનું હોવું.

નભસ્થળ : આકાશમંડળ, આકાશરૂપ સ્થળ.

નય : દ્રષ્ટિ, વસ્તુના સ્વરૂપને જાણાવની મનોવૃતિ, અનેક ધર્માત્મક વસ્તુમાં ઈતર ધર્મોના અપલાપ વિના દ્વ્ય– ક્ષેત્રાદિના કારણે એક ધર્મની પ્રધાનતા, વસ્તુતત્ત્વનો સાપેક્ષપણે વિચાર.

નયનિપુણ : નયોના જ્ઞાનમાં હોશિયાર, નયોનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન ધરાવનાર.

નયનિક્ષેપ : વસ્તુને સમજવા માટે ૭ નયો અને ૪ નિક્ષેપાઓ.

નવકારશી પચ્ચક્ખાણ : સૂર્યોદય પછી ૪૮ મિનિટ બાદ ત્રણ નવકાર ગણીને જે પળાય, ત્યાર બાદ જ ભોજન કરાય તે. (મૂઠી વાળીને જે નવકાર મંત્ર ગણાય છે તે નવકારસીની અંદર મુટ્ઠસીનું પણ પચ્ચક્ખાણ સાથે હોય

છે તેથી મૂઠી વાળવાની હોય છે), (આ પચ્ચક્ખાણ પાળવા માટેના સંકેતવિશેષ છે).

નવ નિધિ : ચક્રવર્તીના ભોગયોગ્ય નવ ભંડારો, જે વૈતાઢ્યપર્વત પાસે પાતાળમાં છે. આગગાડીના ડબ્બા જેવા છે, પુણ્યોદયથી ચક્રવર્તીને મળે છે.

નવ પદ : અરિહંત – સિદ્ધ – આચાર્ય – ઉપાધ્યાય – સાધુ – દર્શન – જ્ઞાન – ચારિત્ર અને તપ આ આરાધવા યોગ્ય નવ પદો.

નવ પદની ઓળી : આસો અને ચૈત્ર માસના શુક્લપક્ષકાં સાતમથી પૂનમ સુધીની નવ દિવસોની આયંબિલ કરવાપૂર્વક કરાતી નવ પદોની આરાધના, તે રૂપ પર્વવિશેષ.

નવ પદની પૂજા : અરિહંતપ્રભુ આદિ ઉપરોક્ત નવે પદોના ગુણોનું વર્ણન સમજાવતી પૂ. યશોવિજયજી મ. આદિની બનાવેલી રાગરાગિણીવાળી પૂજાઓ.

નાણ માંડવી : નાણ એટલે જ્ઞાન, જ્ઞાનની સ્થાપના કરવી તે; ત્રણ ગઢ અને સિંહાસન ગોઠવી તેમાં પ્રભુજીની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી, જાણે તેઓ જ્ઞાન પ્રકાશ કરતા હોય તેવી ભવ્ય રચના, સમવસરણનું અનુકરણ તે.

નાથવું : દાબવું, ઈન્દ્રિયોને નાથવી, એટલે કંટ્રોલમાં રાખવી.

નામકર્મ : શરીર, અંગોપાંગ અને તે સંબંધી સામગ્રી અપાવનારું જે કર્મ, અઘાતી અને ભવોપગ્રાહી આ કર્મ છે.

નિ:કાંક્ષિત : અન્ય ધર્મની ઈચ્છા ન કરવી, ચમત્કારોથી ન અંજાવું.

નિ:શંક : શંકા વિનાનું, સંશયરહિત, સમ્યકત્વના આઠ આચારમાંનો પ્રથમ આચાર.

નિ:સ્પૃહતા : સ્પૃહા, મમતા, મૂર્છા રહિત અવસ્થા, નિષ્પરિગ્રહી દશા.

નિકાચિત કર્મ : સકલકરણોને અસાધ્ય કરાયેલું કર્મ, સર્વથા ભોગ યોગ્ય કર્મ.

નિગોદ : અનંત અનંત જીવોવાળી વનસ્પતિકાયમાંની એક અવસ્થા, એક શરીરમાં જ્યાં અનંત જીવો છે, તેના ૨ (બે)ભેદ છે; બાદરનિગોદ અને સૂક્ષ્મનિગોદ.

નિત્થાર પારગાહો : તમારો આ સંસારમાંથી નિસ્તાર–ઉદ્ધાર થાઓ.

નિત્યાનિત્ય : સર્વ પદાર્થો ઉભયાત્મક છે, દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ નિત્ય છે અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. સર્વ ભાવો ઉભયાત્મક છે.

નિધત્તિકરણ : કમ્મપયડી–આદિ ગ્રંતોમાં આવતું એક કરણવિશેષ, જેમાં કર્મ એવી સ્થિતિમાં મુકાય કે ઉદ્વર્તના અને અપર્વતના વસ્ના બીજાં કોઈ કરણો લાગે નહી તે નિધત્તિ, તેમાં વપરાતું આત્મવીર્ય.

નિરંજન-નિરાકાર :જે પરમાત્માને રાગાદિ નથી અને શરીર પણ નથી તે અર્થાત્ વીતરાગ-સર્વજ્ઞ અને અશરીરી.

નિરવદ્યકર્મ : જે કામકાજમાં હિંસા - જૂઠ આદિ દ્રવયોપાપો, અને રાગ-દ્વેષ આદિ ભાવપાપો નથી તેવાં કામો.

નિરાકારોપયોગ : વસ્તુમાં રહેલા સામાન્ય ધર્મને જાણાવવાળો જે ઉપયોગ, અર્થાત્ દર્શનોપયોગ.

નિરાલંબન ધ્યાન : જે ધ્યાનની એકાગ્રતામાં પ્રતિમા આદિ બાહ્ય આલંબનોન હોય, કેલળ આત્મામાપ્ર જ જેમાં આલંબન છે એવી ઉત્કટ ધ્યાનદશા.

નિરાલંબન યોગ : બાહ્ય આલંબન નિરપેક્ષ સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીની સાથે આત્માનો જે સંયોગ તે, સાધાનાકાલે જ્ઞાનાદિ ગુણોની રમણતામય આત્માનું થવું.

નિરાશંસ ભાવ : જે ધર્મકાર્ય કરતાં કરતાં સંસારિક સુખોની વાંછાઓ નથી, કેવળ કર્મક્ષયની જ બુદ્ધિ છે તે.

નિરીહભાવ : સ્પૃહા વિનાનો આત્મભાવ, સાંસારિક પ્રલોભન વિનાનો ભાવ.

નિરુપક્રમી : બાંધેલાં કર્મો ઉપક્રમને યોગ્ય ન હોય તે.

નિરુપભોગ : જે શરીરથી સાંસારિક સુખ - દુઃખો, આહાર -નિહારાદિ ભોગો ભોગવી શકાતા નથી તે કાર્મણશરીર. તત્ત્વાર્થસૂત્ર 'નિરુપયોગમન્ત્યમ્' સૂત્ર ૨-૪૫.

નિરુપાધિક સ્થિતિ : જ્યાં પુદ્ગણ, કર્મ કે શરીરાદિની ઉપાધિઓ નથી તે મોક્ષાવસ્થા.

નિર્ગ્રંથ મુનિ : બાહ્યથી પરિગ્રહ વિનાના અને અભ્યંતરથી રાગાદિ મોહની ગાંઠ વિનાના જે સંસારના ત્યાગી, મુનિ, મહાત્મા.

નિર્જરાતત્ત્વ : પૂર્વબદ્ધકર્મોનો બાહ્યઅભ્યંતર તપાદિ અને સ્વાધ્યાય આદિ દ્વારા અંશે અંશે ક્ષય કરવો તે.

નિર્જીવ પદાર્થ : જેમાંથી જીવ મરી ગયો છે, ચાલ્યો ગયો છે તેવો પદાર્થ.

નિર્દોષ અવસ્થા : જીવનમાં કોઈ પણ દોષો ન લાગે તેવી અવસ્થા.

નિર્નાયક સ્થિતિ : જે ગામમાં, સંઘમાં, સમાજમાં, રાષ્ટ્રમાં કે દેશમાં સંચાલક મુખ્ય નાયક ન હોય તેવી પરિસ્થિતિ.

નિર્વાણ કલ્યાણ : તીર્થંકર ભગવન્તો મોક્ષે પધારે તે પ્રસંગ.

નિર્વાણમાર્ગ : મોક્ષે જવાનો પ્રભુજીએ બતાવેલો રસ્તો (રત્નત્રયી).

નિર્વિભાજ્ય કાળ : જે કાળના બે ટુકડા ન કલ્પી શકાય તેવો અત્યન્ત સૂક્ષ્મ કાળ, અર્થાત્

એક સમય.

નિર્વેદ : સંસારનાં સુખો ઉપર તિરસ્કાર કંટાળો, અપ્રીતિ ; સુખ એ જ દુઃખ છે, ભોગ એ જ રોગ છે, આભરણો ને ભાર છે એવી ચિત્તની સ્થિતિ; સમ્યક્ત્વનાં પાંચ લક્ષણોમાંનું ૧ લક્ષણ છે.

નિવૃત્તિકરણ : એક જ સમયવર્તી જીવોના અધ્યવસાય સ્થાનોમાં રહેલી તરતમતા, ષટ્સ્થાનપતિત અધ્યવસાયોનું હોવું, અધ્યવસાયોની ભિન્નભિન્નતા, આઠમા ગુણસ્થાનકનું આ બીજું નામ છે.

નિશ્ચયનય : વસ્તુની વાસ્તવિક સ્થિતિ સમજાવે, સહજ–સ્વભાવ મુખ્ય કરે, આન્તરિક જે સ્વરૂપ હોય તે, ઉપચારરહિત અવસ્થા, વસ્તુનું મૂળ સ્વરૂપ.

નિસર્ગ : બાહ્ય નિમિત્તોની અપેક્ષા વિના જે થાય તે, અભ્યંતક નિમિત્ત, (ક્ષયોપશમાદિ) તો કારણ હોય જ છે, તથાપિ જ્યાં બાહ્ય કારણો નથી માટે નિસર્ગ = સહજ, તત્ત્વાર્થસૂત્ર. ૨–૩ સમ્યક્ત્વના બે ભેદમાંનો આ એક ભેદ છે.

નિહ્નવ : પ્રભુજીનાં વચનોને ઓળવનાર, પ્રભુજીનાં સાપેક્ષ વચનોને છુપાવી એકાન્તે ગ્રહણ કરનાર.

નિક્ષેપ : વસ્તુને સમજાવવાના રસ્તા, પ્રકારો, (ચાર નિક્ષેપા).

નીચગોત્રકર્મ : જે કર્મ આત્માને અસંસ્કારી કુળોમાં લઈ જાય તે કર્મ.

નીતિમત્તા : પ્રમાણિકતા, સંસ્કારિતા, ન્યાયસંપન્નતા.

નીવી : એક ટાઈમ ભોજન કરવું, પરંતુ વિગરાઈઓ ન વાપરતાં વિગરાઈઓના વિકારો હણીને બનબવેલાં નીવીયાતાં માત્ર લેવાં.

નૈગમનય : ઉપચરિત વસ્તુને જે ગ્રહણ કરે તે ; આ રસ્તો અમદાવાદ જાય છે, વરસાદ સોનું વરસાવે છે ; પ્રભુની મૂર્તિ પણ પ્રભુ છે ઈત્યાદિ આરોપિત વસ્તુને પણ વસ્તુસ્વરૂપ જણાવે તે.

નૈવેદ્ય : પ્રભુજીની આગળ ત્યાગભાવનાની વૃદ્ધિ માટે તથા અણાહારી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ માટે ભક્તિભાવે સમર્પિત કરાતી ખાદ્ય સામગ્રી.

નૈશ્ચયિક : નિશ્ચયદ્રષ્ટિવાળું, તાત્ત્વિક, માર્મિક, યથાર્થ સ્વરૂપ; જેમ ભમરો મુખ્યપણે કાળો હોવા છતાં તાંપવર્ણવાળો છે એમ કહેવું.

નોકષાય (મોહનીય) : જે સાક્ષાત્ કષાયરૂપી નથી, પરંતુ કષાયોને લાવે, કષાયોને પ્રેરે, કષાયોને મદદ કરે, પરંપરાએ કષાયોનું જ કારણ બને તે હાસ્ય, રતિ આદિ છ ; અહીં નો શબ્દ પ્રેરણાદિ અર્થમાં છે.

નોભવ્યનોઅભવ્ય : મોક્ષે પહોંચી ગયેલા આત્માઓ હવે ભવ્ય પણ નથી તેમજ અભવ્ય પણ નથી, કારણ કે જ્યાં સુધી વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી જ યોગ્યતાનો વ્યવહાર થાય છે. એવી જ રીતે નોસંજ્ઞીનોઅસંજ્ઞી અને નોચરિત્તા નોઅચરિત્તા વગેરે શબ્દોના અર્થો પણ જાણી લેવા.

ન્યગ્રોધ પરિમંડળ : છ સંસ્થાનોમાંનું બીજું સંસ્થાન કે જેમાં નાભિથી ઉપરના અવયવો સપ્રમાણ હોય છે અને નીચેના અવયવો અપ્રમાણ હોય છે તે.

ન્યાયસંપન્ન દ્રવ્ય : શ્રાવકના ૩૫ ગુણોમાંનો પહેલો ગુણ, ન્યાય–નીતિ અને પ્રમાણિમતાથી મેળવેલું ધન.

ન્યાસાપહાર : બીજા માણસોએ જમા મૂકેલી થાપણને પચાવી પાડવી, પાછી ન આપવી અને તમે આપી જ નથી એમ બોલવું તે.

પંચાંગપ્રણિપાત : બે ઢીંચણ, બે હાથ, મસ્તક એમ પાંચે અંગો નમાવવાપૂર્વક નમસ્કાર કરવો તે.

પંચાચાર : જ્ઞાનાચાર–દર્શનાચાર આદિ પાંચ પ્રકારના આચારો.

પખ્ખી પ્રતિક્રમણ : પંદર દિવસે કરાતું મોટું પ્રતિક્રમણ.

પચ્ચક્ખાણ : કોઈ વસ્તુનો નિયમ લેવા માટે બોલાતું સૂત્ર. નવકારસી–પોરિસી આદિ માટેનાં સૂત્રો.

પજુસણ : ધર્મની પુષ્ટિ–વુદ્ધિ કરનારા પર્વના દિવસો.

પડિમા : શ્રાવક–શ્રાવિકાની ધર્મમય વિશિષ્ટ અવસ્થા, શ્રાવકની અગ્યાર પડિકાઓ, સાધુના જીવનમાં પણ પડિમા હોય છે.

પડિલહેણ : વસ્ત્રો અને પ્રત્રા વગેરે ઉપધિને સવાર સાંજ બરાબર જોવી. પુંજવી અને પ્રમાર્જવી તે.

પતિતપાવન : પડેલા આત્માઓને પવિત્ર કરનાર.

પદાનુસારિણી લબ્ધિ : કોઈ પણ શાસ્ત્રનું એક પદ માત્ર ભણવાથી આખું શાસ્ત્ર આવડી જાય તેવી અપૂર્વ જ્ઞાનની લબ્ધિ.

પદ્માસન : કમળના જેવું શરીરનું એક વિશિષ્ટ આસન.

પન્ન્યાસપદ : સાધુ–મહાત્માને ભગવતી આદિ સૂત્રોના યોગવહનની ક્રિયા કરાવ્યા પછી કરાતું વિશિષ્ટ પદારોપણ, સાધુ–મહાત્માઓની વિશિષ્ટ એક પદવી.

પરાદારા : પરની સ્ત્રી, અન્યની સાથે વિવાહિત થયેલી સ્ત્રી.

પરદારાવિરમણ વ્રત : શ્રાવકનાં ૧૨ વ્રતોમાંના ચોથા વ્રતનો એ પ્રકાર કે જેમાં પરની સાથે પરણેલી એવી જે સ્ત્રી તેની સાથે સંસારભોગ કરવાનો ત્યાગ કરવો તે સ્વરૂપ વ્રત.

પરપરિવાદ : બીજાની નિંદા–ટીકા–કૂથલી કરવી, હલકું બોલવું, અઢાર પાપસ્થાનકમાંનું સોળમું પાપસ્થાનક.

પરભાવદશા : પુદ્ગલ સંબંધીના સુખ–દુ:ખમાં આત્માની રતિ–અરતિ, ક્રોધાદિ કષાયોનો અને વિષયવાસનાનો જે પરિણામ તે.

પરમ વિદુષી : અતિશય પંડિત એવાં પૂ. સાધ્વીજી મ. મહાસતીજી અથવા શ્રાવિકા.

પરમાણુ : પરમ એવો અણુ, અતિશય સૂક્ષ્મ અણુ, જે અણુના કેવલીની દ્રષ્ટિએ બે ભાગ ન કલ્પાય, અતિનિર્વિભાજ્ય અણુ.

પરમેષ્ઠિ : ઊંચા સ્થાને બિરાજમાન, સર્વ વ્યક્તિઓથી શ્રેષ્ઠ, અરિહંત સિદ્ધ – આચાર્યાદિ પાંચ પદે બિરાજમાન.

પરલોકભય : આવતા ભવમાં દુ:ખી– દરિદ્રી–રોગી–થવાનો ભય.

પરવશતા : પરાધીનતા, બીજાની આધીનતા,આત્માનું કર્મ,શરીર અને પરિવરાદિને વશવર્તીપણું.

પરાવર્તના : પુનઃ પુનઃ સંભાળી જવું તે, સ્વાધ્યાયના ૫ ભેદમાંનો ત્રીજો ભેદ.

પરાવલંબી : બીજાના જ આલંબનવાળું, જેમાં બીજાનો જ આધાર રાખવો પડે તે, પરાશ્રય, પરાધીન, બીજાને આધીન.

પરિહાસધામ : મશ્કરીનું પાત્ર, મશ્કરીનું સ્થાન. (ભક્તામરમાં).

પરોક્ષપ્રમાણ : ચક્ષુરાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મનથી તથા ભણાવનાર ગુરુજી આદિ પરના આલંબનથી આત્માને જે જ્ઞાન થાય તે, અર્થાત્ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન.

પર્યંકાસન : શરીરનું એક આસનવિશેષ, પ્રભુજીની પ્રતીમા જે આસનવાળી છે તે, જ્યાં જમણા પગનો અંગૂઠાવાળો ભાગ ડાબા સાથળ ઉપર રખાય અને ડાબાપગનો અંગૂઠાવાળો ભાગ જમણા પગની સાથળ ઉપર રખાય તે.

પર્યવાસન : છેડો, અન્તિમ ભાગ, મૃત્યુ.

પલ્યોપમ : કૂવાની ઉપમાવાળો કાળ, એક યોજન લાંબા–પહોળા અને ઊંડા કૂવામાં માણસના સાત દિવસમાં ઊગેલા એકેક વાળના અસંખ્ય ટુકડા કરી, ભરી, સો સો વર્ષે એકેક વાળ કાઢવાથી જેટલો કાળ લાગે તેટલા કાળનું.

પશ્ચાનુપૂર્વી : ઊલટો ક્રમ, નવકારમંત્રનાં પદો ઊલટી રીતે બોલવાં તે.

પાંડુક વન : મેરુપર્વતના શિખર ઉપરનું વન, જે ૧૦૦૦ યોજન લાંબુ –પહોળુ છે, જેમાં તીર્થંકર ભગવન્તોનો જન્માભિષેક થાય છે.

પાખંડી પુરુષો : માયાવી, કપટી, ઊલટ સૂલટ સમજાવવામાં બળવાળા.

પાઠભેદ : જ્યાં સૂત્રોમાં શ્લોકોમાં શબ્દોની રચના જુદી જુદી હોય તે.

પાઠશાળા : જ્યાં ધર્મનું જ્ઞાન ભણાવાતું હોય તેવું સ્થાન.

પાદવિહારી : પગે ચાલનાર, વિહાર કરનાર, વાહન વિના ચાલનાર.

પાપાનુબંધી પાપ : જે કર્મના ઉદયથી વર્તમાન કાળે દુ:ખી – દરિદ્રી હોય અને હિંસા અને જૂઠ આદિ તથા ક્રોધાદી–રાગાદિ કરીને નવું પાપ બંધાતું હોય તે, પાપોને બાંધે તેવું ઉદિતપાપ.

પાપાનુબંધી પુણ્ય : જે કર્મોના ઉદયથી વર્તમાન કાળે સુખ સૌભાગ્ય હોય પરંતુ હિંસાદિ અને ક્રોધાદિ કરી નવું પાપ બંધાતું હોય તે, પાપોનો બંધ કરાવે તેવું પુણ્ય, અનાર્યદેશના ધનાઢય મનુષ્યોનું.

પારસમણિ : એક પ્રકારનું રત્ન ; જે લોખંડને અડાડવાથી લોખંડ સોનું થાય તે.

પારિણામિકી બુદ્ધિ: ઉંમરને દીધે અનુભવો થવાથી પ્રગટ થયેલી બુદ્ધિ, વૃદ્ધ વડીલોમાં અનુભવથી આવેલી બૃદ્ધિ.

પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ : મળ, મૂત્ર, થૂંક આદિ શારીરિક મેલો જ્યાં નાખવાના હોય ત્યાંની ભૂમિ બરાબર જોવી, પુંજવી અને પ્રમાર્જવી.

પિંડાપ્રકૃતિ : કર્મોની જે પ્રકૃતિઓના પેટાભેદ થઈ શકતા હોય તે, જેમ કે નામકર્મમાં ગતિ, જાતિ, શરીરનામકર્મ વગેરે.

પીઢ : અનુભવી, ઉંમરથી વિશિષ્ટ પ્રભાવશાળી પુરુષ.

પુણ્યકર્મ : જે કર્મ ઉદયમાં આવ્યું છતું આત્માને સાંસારિક સુખ–સગવડતા અને અનુકૂળતા આપે તે.

પુણ્યાનુબંધી પાપ : જે પાપાકર્મ ઉદયમાં આવ્યું છતું સાંસારિક દુ:ખ–પ્રતિકૂળતા આપે પરંતુ તે વખતે સમભાવ–ક્ષમા–મોહ–વિજય આદિ કરાવવા દ્વારા ભાવપુણ્યનું કારણ બને તે, જેમ કે ચંડકોશિક સર્પની પ્રતિબોધ પામ્યા પછીની કીડીઓના ચટકા સહન કરવાવાળી સ્થિતિ.

પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય : જે પુણ્યકર્મ ઉદયમાં આવ્યું છતું સાંસારિક સુખ–સગવડ હોવા છતાં પણ તેમાં આસક્તિ ન હોય, નિર્લેપ દશા હોય, ત્યાગી થઈ આત્મકલ્યાણ કરવાની વૃત્તિ તે, જેમ કે શાલિભદ્રજી.

પુદ્ગલ : જેમાં પુરણ–ગલન થાય, પરમાણુઓ આવે અને જાય, જડ દ્રવ્ય, નિર્જીવ દ્રવ્ય, જેના સ્કંધ–દેશાદિ ચાર ભેદો છે.

પુદ્ગલપરાવર્તન : અનંતકાળ, આ જગતમાં રહેલી તમાત વર્ગણાઓનાં પુદ્ગલોને ઔદારિક શરીરાદિરૂપે ગ્રહણ કરીને મૂકે તેમાં જેટલો કાળ થાય તે, અથવા સમસ્ત લોકાકાશના પ્રદેશે પ્રદેશે ક્રમશ: મૃત્યુ પામી સ્પર્શીને પૂરાં કરે તે, અથવા

એક કાળચક્રના પ્રતિસમયોમાં ક્રમશઃ મરણ પામીને પૂર્ણ કરે તે, અથવા રસબંધનાં સર્વ અધ્યવસાયસ્થાનોમાં ક્રમશઃ મૃત્યુ વડે સ્પર્શ કરે તે.

પુદ્‌ગલાનંદીજીવ : પુદ્‌ગલના સુખોમાં જ રચ્યોપચ્યો રહેનારો જીવ, સાંસારિક ભૌતિક સુખોમાં જ આનંદ માનનાર.

પુદ્‌ગલાસ્તિકાય : વર્ણ–ગંધ–રસ–સ્પર્શવાળું જડરૂપી દ્રવ્યવિશેષ.

પુનરાવર્તન : એકની એક વસ્તુ ફરી ફરી કરી જવી તે, કંઠસ્થ કરેલું ફરી ફરી બોલી જવું તે, તેનું જ નામ પુનરાવૃત્તિ પણ છે.

પુરિમટ્ઠ : પચ્ચક્ખાણવિશેષ, સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત વચ્ચેનો અર્ધો ભાગ ગયા પછી ત્રણ નવકાર ગણી ભોજન લેવું તે.

પુરુષવેદ : પુરુષના જીવને સ્ત્રી સાથેના સંભોગસુખની જે ઈચ્છા તે.

પુષ્કરવરદ્વીપ : અઢી દ્વીપમાંનો ત્રીજો દ્વીપ, જે ઘંટીના પડની જેમ જંબૂદ્વીપાદિને વીંટાયેલો છે, જેના અર્ધભાગમાં મનુષ્યો છે તે.

પુષ્પદંત : ફૂલની કળી જેવા દાંત છે જેના તે, સુવિધિનાથ પ્રભુનું આ બીજું નામ છે. (લોગસ્સમાં આવે છે).

પૂજ્યપાદ : પૂજનીય છે પગ જેના એવા આચાર્ય.

પૂર્ણ સમર્પણભાવ : પોતાના આત્માને દેવ અથવા ગુરુજીના ચરણે સ્પૂર્ણપણે સમર્પિત કરી દેવો તે, અલ્પ પણ પોતાનું ડહાપણ ન કરતાં તેઓની આજ્ઞા અનુસારે જ જીવવું, સંપૂર્ણપણે તેઓએ બતાવેલી દિશાને વફાદારપણે વર્તવૂં તે.

પૂર્વક્રોડ વર્ષ : ચોર્યાસી લાખને ચોર્યાસી લાખે ગુણવાથી જે આવે તે ૧ પૂર્વ, ૮૪,૦૦,૦૦૦ X ૮૪,૦૦,૦૦ = ૭૦૫૬,૦૦,૦૦,૦૦૦,૦૦૦ આટલા વર્ષોનું જે ૧ પૂર્વ થાય તેવાં એક ક્રોડ પૂર્વો, "૭૦૫૬" ઉપર ૧૦ X ૭ = ૧૭ શૂન્ય

પૂર્વધર : ચૌદ પૂર્વો ભણેલા મહામૃનિ, દ્રષ્ટિવાદના જાણકાર.

પૂર્વાચાર્યવિરચિત : પૂર્વે ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી, શ્રી ઉમાસ્વાતિજી, શ્રી સિદ્ધસેનજી, શ્રી જિનભદ્રગણિજી, શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી આદિ આચાર્યનાં બનાવેલા શાસ્ત્રો.

પૂર્વાપર પર્યાય : દ્રવ્યનું આગળ–પાછળ થયેલું અને થવાવાળું જે પરિણમન, જેમકે સોનાનાં કડુ–કુંડળ આદિ પર્યાયો.

પૃચ્છના : ગુરુજી પાસે વાચના લીધા પછી તેમાં જે શંકા થાય તે વિનયભાવે પૂછવી, સ્વાધ્યાયના ૫ ભેદોમાંનો બીજો ભેદ.

પૃથ્વીકાય : માટીરૂપે કાયા છે જેની તેવા જીવો, અથવા માટીના જીવો માટી–પથ્થર–કાંકરા–રેતી. ધાતુઓ વગેરે કર્કશ સ્પર્શવાળા.

પૈશુન્ય	:	ચાડી ખાવી, ચાડીચૂગલી કરવી, ચૌદમું પાપસ્થાનક.
પોરિસિપચ્ચક્ખાણ	:	પુરુષના શરીરપ્રમાણે સૂર્યની છાયા પડે ત્યારે નવકાર ગણીને જે પળાય તે, પ્રાયઃ સૂર્યોદય પછી ૩॥ કલાક બાદ.
પૌદ્ગલિક સુખ	:	પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયનું સાંસારિક ભોગસુખ.
પૌષધવ્રત	:	ધર્મની પુષ્ટિ કરે તે પૌષધ, ચોવીસ કલાક સાંસારિક સંબંધ છોડી, સાવદ્યયોગના ત્યાગવાળું સાધુ જેવું જીવન, શ્રાવકનાં બાર વ્રતોમાંનું ૧ વ્રત, ચાર શિક્ષાવ્રતોમાંનું ૧ વ્રત.
પ્રકૃતિબંધ	:	પ્રતિસમયે બંધાતાં કર્મોમાં જુદા જુદા સ્વભાવો નક્કી કરવા તે, જ્ઞાનાવરકત્વ આદિનો બંધ કરવો તે.
પ્રચલાપ્રચલા	:	ચાલતાં ચાલતાં જે ઊંઘ આવે તે.
પ્રણિપાત	:	નમસ્કાર, પ્રણામ કરવો તે, પગે પડવું તે.
પ્રતર	:	નારકી અને દેવોને રહેવા માટેના આવાસોના મજલા. (માળ).
પ્રતિક્રમણ	:	કરેલાં પાપોની આલોચના કરવી, મિચ્છમિ દુક્કડં માગવું.
પ્રિતિક્રમણાવશ્યક	:	સવાર સાંજે નિયત કરવા લાયક, તથા પંદર દિવસે, ચાર મહિને અને બાર મહિને વિશેષપણે કરવા લાયક.
પ્રતિભાસંતન્ન	:	તેજસ્વી માણસ, ઓજસ્વી, જે સત્ય રજૂ કરી શકે, કોઈનાથી ખોટી રીતે ડરે નહીં, વિરોધીઓ પણ દબાઈ જાય તે.
પ્રતિવાસુદેવ	:	જે ત્રણ ખંડનો અધિપિત (સ્વામી) હોય, વાસુદેવનો વિરોધી, વાસુદેવના હાથે જ મરે તે, જેમ કે રાવણ.
પરતિષ્ઠામહોત્સવ	:	પ્રભુજીની મૂર્તિમાં પ્રભુત્વનું અંજન આંજ્યા પછી અર્થાત્ (અંજનશલાકા કર્યા પછી) મંદિરમાં પ્રભુજીની સ્થાપના કરવી તે, પ્રતિષ્ઠા અને તેના નિમિત્તે કરાયેલ મહોત્સવ.
પ્રતિજ્ઞાભંગ	:	કરેલી પ્રતિજ્ઞા ભાંગવી, લીધેલ પ્રતિજ્ઞાથી ચલિત થવું તે, ન્યાયશાસ્ત્રમાં આવતું એક પ્રકારનું નિગ્રહસ્થાન.
પ્રતીક	:	નિશાની, ચિહ્ન, લિંગ, વસ્તુને ઓળખવાની નિશાની.
પ્રત્યાહાર	:	યોગનાં આઠ અંગોમાંનું એક અંગ, ઈન્દ્રિયોનો અસંયમ રોકવો.
પરદેશ બંધ	:	પ્રતિસમયે મન, વચન, કાયાના યોગને અનુસારે દલિકોનું બંધાવું.
પ્રદેશોદય	:	તીવ્ર કર્મોને હળવા રસવાળાં કરી સજાતીય એવી પર પ્રકૃતિમાં સંક્રમાવીને પરરૂપે ભોગવવાં તે.
પ્રભાવક	:	પ્રભાવ વધારનાર, જૈનશાસનની શોભા વધારનારા, સમ્યક્ત્વની

સડસઠ બોલની સજ્ઝાયમાં આવતા આઠ પ્રભાવક.

પ્રમત્તસંયત : સર્વવિરતિ સંયમ આવતા છતાં જીવન પ્રમાદવશ હોય તે, છઠ્ઠું ગુણસ્થાનક, પ્રમાદયુક્ત સંયમ.

પ્રમાદ : મોહને આધીન થવું તે, કર્મબંધનો એક હેતું.

પ્રમોદભાવના : આપણાથી જે જે જીવો ગુણાધિક છે. અધિક વિકસિતાવસ્થાવાળા છે. તેઓને જોઈને પ્રસન્ન થવું, હર્ષિત થવું.

પ્રવચન : પ્રકૃષ્ટ વચન, સર્વોત્તમ વચન, વીતરાગ પ્રભુનું વચન, જૈનશાસન, દ્વાદશાંગી.

પ્રવચનમાતા : પાંચ સિમતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ એ આઠ પ્રવચનમાતા કહેવાય છે કારણકે તેનાથી આત્મધર્મરૂપ પુત્રનો જન્મ થાય છે

પ્રશસ્તકષાય : જો કે કષાયો સંસારવર્ધક હોવાથી નિશ્ચયથી અપ્રશસ્ત જ છે તથાપિ જયારે ગુણોની રક્ષા કે ગુણોની વૃદ્ધિ પૂરતો તેનો આશ્રય કરાયો હોય તો તે વ્યવહારથી (ઉપચારથી) પ્રશસ્ત છે.

પ્રજ્ઞાપનીય : સમજાવવા યોગ્ય, ગુરુજી સમજાવે તે પ્રમાણે સમજવાની જેની મનોવૃતિ છે તે, સરળતાસ્વભાવી, યોવ્યતાવાળો જીવ.

પ્રાણાતિપાત : પર પ્રાણીના પ્રાણો હણવા, જીવઘાત કરવો, બીજાને મારી નાખવા, અઢાર પાપસ્થાનકમાંનું પહેલું.

પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા : અન્ય જીવોની જેમાં હિંસા થાય તેવી આરંભસમારંભવાળી ક્રિયા, ૨૫ ક્રિયામાંની પાંચમી ક્રિયા.

પ્રાથમિક ભૂમિકા : શરૂઆતની અવસ્થા, બાળજીવો, જેનો હજુ વધારે વિકાસ થયો નથી તેવા જીવો.

પ્રાપ્ય : મેળવવા યોગ્ય, તેને જ પ્રાપ્તવ્ય પણ કહેવાય છે.

પ્રેષ્યગણ : આપણે જેનું પોષણ કરવાનું છે એવા નોકર-ચાકરોનો સમૂહ, પાલવા યોગ્યનો સમુદાય.

ફણીધર : નાગ, સર્પ.

ફલનિષ્પાદક : ફળ ઉત્પન્ન કરનાર, અવશ્ય ફળ આપનાર.

ફલોપધાયક : જે બીજમાંથી અવશ્ય ફળ આપે જ એવું બીજ.

બદ્ધાયુ : પરભવનું આયુષ્ય જે જીવે બાંધી વીધું છે તે.

બન્ધ : આત્મા સાથે કર્મનું બંધાવું.

બન્ધન : અટકાયત, પ્રતિબંધ કરનાર, રોકનાર.

બન્ધસ્થાનક : એકજીવ એકીસાથે જ્ઞાનાવરણીયાદિ એકેક કર્મની કેટલી કેટલી પ્રકૃતિઓ બાંધે તે.

બન્ધસ્વામિત્વ : ત્રીજા કર્મગ્રંથનું નામ, નરકગતિ આદિ ૬૨ માર્ગણાઓમાં કઈ કઈ માર્ગણામાં વર્તતો જીવ કેટલાં કેટલાં કર્મ બાંધે?

બહુધા : ઘણું કરીને, પ્રાયઃ, બહુ પ્રકારે, અનેક રીતે.

બાદર : એક જીવનું શરીર, અથવા અનેક જીવોનાં અનકે શરીરો ભેગાં થયાં છતાં જે ચક્ષુથી દેખી શકાય તે, એવી રીતે ચક્ષુથી દેખી શકાય તેવા પુદ્ગલસ્કંધો.

બાદરપર્યાપ્તા : જે જીવોનાં શરીરો ચક્ષુર્ગોચર છે અને પોતાના ભવને યોગ્ય – ૪/૫/૬ પર્યાપ્તિઓ જેણે પૂરી કરી છે અથવા પૂરી કરવા સમર્થ છે તે.

બાદરેકેન્દ્રિય : સ્પર્શના એક જ ઈન્દ્રિય જેને મળી છે. તેવા સ્થાવર જીવોમાં જે ચક્ષુથી ગોચર થાય તેવા શરીરવાળા.

બાર પર્ષદા : ભગવાનના સમવસરણ વખતે નીચે મુજબ ૧૨ જાતના જીવોનો સમૂહ વ્યાખ્યાન સાંભળનાર હોય છે. (૧) ભવનપતિ,(૨) વ્યંતર,(૩) જ્યોતિષક, (૪) વૈમાનિક દેવો, (૫ થી ૮) આ ચારે દેવોની દેવીઓ, (૯) સાધુ (૧૦) સાધ્વી, (૧૧) શ્રાવક (૧૨) શ્રાવિકા.

બાલતપ : અજ્ઞાનતાથી વિવેક વિના કરાતો તપ, જેમ કે પંચાગ્નિ તપ , અગ્નિપ્રવેશ, જલ પ્રવેશ, પર્વત ઉપરથી પડતું મૂકવું વગેરે.

બાહ્ય તપ : ઉપવાસ કરવો, ઓછું ભોજન કરવું વગેરે છ પ્રકારના તપ, જે તપ શરીરને તપાવે, બહારના લોકો જોઈ શકે તે.

બાહ્ય નિમિત્ત : સમ્યકત્ત્વાદિ ગુણો પામવામાં સહાયક થનાર બહારનાં કારણો, જેમ કે મૂર્તિ ગુરુજી, સમજાવનાર, કે વડીલો વગેરે.

બિનજરૂરી પાપ : જેની જરૂરિયાત નથી એવું પાપ, જેમ કે નાટક – સિનેમા જોવાં.

બુદ્ધબોધિત : જે જ્ઞાની મહાત્માઓ પ્રતિબોધ પામેલા છે. તેઓની પાસે ઉપદેશ સાંભળવાથી જે પ્રતિબોધ પામે તે.

બેઈન્દ્રિય : જેના શરીરમાં સ્પર્શના અને રસના એમ બે ઈન્દ્રિયો છે તે, શંખ–કોડાં–અળિસયાં વગેરે.

બે ઘડી કાલ : ૪૮ મિનિટનો સમય, ૨૪ મિનિટની ૧ ઘડી.

બોધિબીજ : સમ્યક્ત્વરૂપી મોક્ષનું અવન્ધ્યકારણ, અવશ્યફળ આપે જ તેવું જે કારણ તે.

બોધિસત્ત્વ : બૌદ્ધદર્શનમાં “સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જીવ” માટે પ્રસિદ્ધ પારિભાષિક આ શબ્દ છે. મોક્ષનું સાચું કારણ જે તત્ત્વબોધ અને તેની રુચિ જે આત્માને પ્રાપ્ત થઈ છે તે જીવ.

બ્રહ્મચર્ય : સંસારના ભોગોનો ત્યાગ, આત્મસ્વભાવમાં વર્તન, જ્ઞાનાદિ ગુણોમાં જ લીન થવું તે.

બ્રહ્મલોક : વૈમાનિક દેવોમાં પાંચમો દેવલોક.

બ્રહ્મહત્યા : બ્રાહ્મણની હિંસા કરવી, બ્રાહ્મણોને દુઃખ આપવું તે.

ભક્તિભાવ : પ્રભુ પ્રત્યેની ભક્તિ કરવાનો હૃદયમાં રહેલો ભાવ.

ભક્તિયોગ : પ્રભુની ભક્તિ કરવી એ પણ આત્માને મોક્ષની સાથે જોડનાર હોવાથી પ્રથમિક કક્ષાએ યોગ કહેવાય છે.

ભટ્ટારક : દિગંબર સંપ્રદાયને માન્ય નગ્ન સાધુઅવસ્થા સ્વીકારતાં પૂર્વે ક્ષુલ્લકાવસ્થા અને તેની પૂર્વેની અવસ્થાવિશેષ કે જેઓ લાલવસ્ત્રધારી હોય છે.

ભદ્ર શાલવન : મેરુપર્વતની તળેટીમાં આવેલું એક સુદર વન.

ભરતક્ષેત્ર : જંબૂદ્વીપમાં દક્ષિણ–ભાગમાં આવેલું બીજના ચંદ્રમાના આકારે ૫૨૬, ૬/૧૯ યોજન ઉત્તર–દક્ષિણ લાંબું એક ક્ષેત્ર. પૂર્વ–પશ્ચિમ અનિયત લાંબું, તે જ રીતે ઘાતકીખંડ અને પુષ્કરવરદ્વીપમાં પણ ૨ + ૨ ભરતક્ષેત્રો છે.

ભવચક્ર : સંસારરૂપી ચક્ર, જન્મ જન્મમાં ફરવા–ભગકવાપણું.

ભવનપતિદેવ : ચાર નિકાયના દેવોમાંની પ્રથમ નિકાય, જેના અસુરકુમાર આદિ ૧૦ ભેદો છે.

ભવનિર્વેદ : સંસાર ઉપરથી કંટાળો, સંસારસુખની બિનરસિકતા.

ભવપરિપાક : ભવોનું પાકી જવું, મોક્ષ માટેની યોગ્યતા પાકવી.

ભવભીરુ આત્મા : સંસારના (સુખ– દુઃખમય) ભાવોથી ડરનારો આત્મા.

ભવાભિનંદી : સંસારના ભૌતિક સુખમાં જ ઘણો આનંદ માનનાર.

ભવિતવ્યતા : નિયતિ, ભાવિમાં નિશ્ચિત થનારું, દ્રવ્યના કેવલજ્ઞાનીની દ્રષ્ટિએ થનારા પર્યાયો.

ભવ્યાતિભવ્ય : સુંદરમાં ઘણું સુંદર, અતિશય સુંદર.

ભાટકર્મ : ગાડી, ગાડાં, રથ વગેરે વાહનો ભાડે આપવાં, ભાડાથી ચલાવવાં, પંદર કર્માદાનમાંનું એક કર્મદાન.

ભાટચારણ : પ્રશંસા કરનારા, ગુણાવલિ ગાનારા, વધુ પડતાં વિશેષણો વાપરી સારું સારું જે બોલનારા.

ભાણ : સૂર્ય, રવિ, તેજપુંજ.

ભામંડળ : પ્રભુજીની મુખમુદ્રાની પાછળ રખાતું એક તેજના સમૂહાત્મક ચક્ર, જે પ્રભુજીના મુખના તેજને આકર્ષી લે છે.

ભારતી : સરસ્વતી, વાણી, વાણીની દેવી, પ્રવચન.

ભારારોપણ : બીજા જીવ ઉપર ભારનું આરોપણ કરવું, ભાર નાખવો.

ભાવ : હૈયાના પરિણામ, અંદરના વિચારો તથા કર્મના ઉપશમ ક્ષયોપશમ–ક્ષય–ઉખય આદિથી આવેલું સ્વરૂપ તથા વસ્તુનું સહજસ્વરૂપ (જેને પારિણામિકભાવ કહેવાય છે).

ભાવનિક્ષેપ : વસ્તુની વાસ્તવિક યથાર્થ પરિસ્થિતિ, જેમ કે તીર્થંકર ભગવાનની કેવલી અવસ્થા હોય ત્યારે તેઓને તીર્થંકર કહેવા તે.

ભાવપાપ : ચાર ઘાતીકર્મોનો ઉદય, વિશેષે મોહનીય કર્મનો ઉદય, અજ્ઞાનતા, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ આદિ.

ભાવપુણ્ય : ચાર ઘાતીકર્મોનો ક્ષયોપશમ, વિશેષે મોહનીયનો ક્ષયોપશમ સમ્યગ્જ્ઞાન, ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, સંતોષ, વિનય, શીયળ આદિ.

ભાવ પૂજા : આત્માના ઉચ્ચતમ પરિણામોપૂર્વક પ્રભુજીને નમસ્કાર આદિ પૂજા કરવી તે, અથવા કષાયોનું અતિશય દમન.

ભાવપ્રાણ : જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર–વીર્ય આદિ આત્માના ગુણો.

ભાવહિંસા : બીજાનું ખરાબ કરવાના અથવા હિંસા કરવાના પરિણામ કરવા, મનમાં કષાયોનો આવેશ, કષાયોની તીવ્રતા.

ભાવિભાવ : ભાવિમાં કેવલજ્ઞાની ભગવાનની દ્રષ્ટિએ જે ભાવો બનવના નિયત છે તે, (ભાવિમાં નિયત થનારા).

ભાવેન્દ્રિય : મતિ–શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી આત્મામાં પ્રાપ્ત થયેલી (ઈન્દ્રિયો દ્વારા) વૈષય જાણવાની શક્તિ.

ભાષાસમિતિ : પ્રિય, હિતકારક, સત્ય વચન બોલવું અને તે પણ પરિમિત–પ્રમાણસર જ બોલવું.

ભાષ્ય : સૂત્રકથિત અર્થ જેમાં સ્પષ્ટ કર્યો હોય તે, સૂત્રમાં કહેલા સંક્ષિપ્ત અર્થને જેમાં વિસ્તારથી સમજાવ્યો હોય તે, જેમ કે તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય, વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય વગેરે.

ભુજપરિસર્પ : જે પ્રાણીઓ હાથથી ચાલે તે, જેના હાથ બેઠેલી અવસ્થામાં ભોજનાદિ માટે અને ચાલવાની અવસ્થામાં પગ માટે કામ આવે તે, વાંદરા, ખિસકોલી વગેરે.

ભૂચર : પૃથ્વી ઉપર ચાલનારા જીવો, મનુષ્ય – પશુ વગેરે.

ભૂતપંચક : પાંચ ભૂતો, પૃથ્વી–પાણી–તેજ–વાયુ અને આકાશ.

ભૂમિશયન : પૃથ્વી ઉપર ઊંઘવું, ગાદી – ગાદલાં ન રાખતાં નીચે શયન કરવું.

ભેદાભેદ : કોઈ પણ બે વસ્તુઓ વચ્ચે અપેક્ષાએ ભેદ અને અપેક્ષાએ અભેદ;

જેમ કે પશુ અને મનુષ્યપણે ભેદ અને પંચેન્દ્રિયપણે અભેદ.

ભોગોપભોગ : એક વાર ભોગવાય તે ભોગ અને વારંવાર ભોગવાય તે ઉપભોગ, તે બન્નેનું સાથે વર્તવું તે ભોગોપભોગ.

ભૌતિક દ્રષ્ટિ : સંસારસુખ એ જ સાર છે, મેળવવા યોગ્ય છે એવી દ્રષ્ટિ.

ભ્રમરવૃતિ : ભમરાની જેમ, સાધુસંતોનો આહાર ભમરાની જેમ હોય છે. જેમ ભમરો જુદાં જુદાં ફૂલોમાંથી રસ ચૂસે પરંતુ કોઈ ફૂલનો વિનાશ ન કરે, તેમ સાધુસંતો જુદાં જુદાં ઘરોથી અલ્પ અલ્પ આહાર લે, કોઈને પણ દુઃખ ન આપે.

ભ્રષ્ટ : નાશ પામેલ, ખોવાયેલ, માર્ગથી ભૂલો પડેલ હોય તે.

ભ્રાન્તિ થવી : સારમાં અસાર બુદ્ધિ થવી, અજ્ઞાનદશા.

મંગળ : સુખ આપનાર, આત્માને ધર્મમાં જોડે તે, મને આ સંસારથી જે ગાળે (પેલે પાર ઉતારે) તે મંગળ.

મંગલસૂત્ર : મંગળ કરનારું પવિત્ર સૂત્ર અથવા કંઠમાં પહેરાતું અને વ્યવહારથી મંગલમય એવું આભૂષણ.

મંડલ : માંડલું, ગોળાકારે રહેલું ચક્ર, જંબૂદ્વીપમાં સૂર્ય–ચંદ્રાદિને ફરવાનાં માંડલાં સૂર્યના ૧૮૩, અને ચંદ્રના ૧૫ મંડલ.

મંડલક્ષેત્ર : માંડલાનું ક્ષેત્ર, સૂર્ય–ચંદ્રને ફરવામાં રોકાયેલુ ક્ષેત્ર, ઉપર કહેલા માંડલાંનું ૫૧૦, ૪૮/૬૧ ચારક્ષેત્ર.

મંથન : વલોવવું, મંથન કરવું જોરજોરથી ગોળગોળ ફેરવવું.

મગ્નતા : એકાકાર,ઓતપ્રોત, તન્મયતા.

મઘાનારકી : સાત નારકીમાંની ૧ નારકી, છઠ્ઠી નારકી.

મતિકલ્પના : પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે વસ્તુની કલ્પના કરવી તે.

મતિવિભ્રમ : ઊલટી બુદ્ધિ થવી તે, મતિમાં ખોટી વાત ઘૂસી જવી.

મત્યગલાગલ ન્યાય : નાના માછલાને મોટું માછલું ગળે, મોટા માછલાને તેનાથી પણ મોટું માછલું ગળે, તેમ નાને મોટો દબાવે, તેને તેનાથી મોટો હોય તે દબાવે, ગળી જાય.

મદ : અભિમાન, અહંકાર, જાતિનો, કુળનો, રૂપનો, વિદ્યાનો, ધનનો જે અહંકાર તે, મદ કુલ ૮ જાતના છે.

મદોન્મત્ત : અભિમાનથી ગર્વિષ્ઠ બનેલ, અહંકારી.

મધ્યમ : વચ્ચેનું, જઘન્ય પણ નહીં અને ઉત્કૃષ્ટ પણ નહીં.

મનનીય પ્રવચન : જે વક્તાનું ભાષણ મનન કરવા યોગ્ય હોય તે ભાષણ.

મનવાંચ્છિત ફલપ્રદ : મનગમતા ફળને આપનાર.

મનોગત ભાવ : મનમાં રહેલા વિચારો, મનના સંકલ્પો.

મન્દ મિથ્યાત્વી : જેનું મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ ઢીલું પડ્યું છે, હળવું થયું છે તે.

મન્મથ : કામદેવ, કામવિકાર, કામવાસના.

મરણસુદ્ઘાત : મૃત્યુકાલે ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી આત્મપ્રદેશોને લંબાવવા તે.

મરણાશંસા : મરવાની ઈચ્છા થવી, દુ:ખ આવે ત્યારે વહેલું મૃત્યુ આવે તેવી ઈચ્છા કરવી.

મર્મવેધક વચન : આત્માનાં મર્મસ્થાનોને વીંધી નાખે એવાં વચનો.

મર્મસ્થાન : જ્યાં આત્માના ઘણા પ્રદેશોનું અસ્તિત્વ છે. જે ભાગના છેદન–ભેદનથી મૃત્યે જ થાય તેવો ઘમિષ્ઠ ભાગ.

મહસેનવન : બિહારપ્રદેશમાં આવેલું સુંદર એક વન, કે જ્યાં પ્રભુ મહાવીર સ્વામીની પ્રથમ દેશના અને સંઘની સ્થાપના થઈ હતી.

મહાઆગાર : કાયોત્સર્ગમાં આવતી ચાર મોટી છૂટો, કે જે અન્નત્થ સૂત્રમાં 'એવંમાઈએહિં' શબ્દમાં આદિ શબ્દથી જણાવેલ છે. (૧) પંચેન્દ્રિયનું છેદનભેદન, (૨) પ્રણભાતક પ્રાણીઓનો ઉપદ્રવ, (૩) અગ્નિ–જલાદિનો ભય અને (૪) સર્પાદિનો ડંશ મોટી છૂટ.

મહાતમ:પ્રભા : નીચે આવેલી સાત નારકીઓમાંની છેલ્લી સાતમી નારકી.

મહાદુર્લભ (મનુષ્યભવાદિ) : આ સંસારમાં અતિશય મુશ્કેલીથી મળી શકે તેવી – મનુષ્યભવ વગેરે ૪ વસ્તુઓ.

મહાવિગઈ : અતિશય વિકાર કરનારી, તે તે વર્ણવાળા અસંખ્ય જીવોથી મુક્ત એવી મધ, માંસ, મંદિરા અને માખણ એમ ચાર મોટી વિગઈ.

મહાવિદેહક્ષેત્ર : જંબુદ્વીપમાં અતિશય મધ્યભાગમાં પૂર્વ–પશ્ચિમ એક લાખ યોજન લાંબું ક્ષેત્ર, એ જ પ્રમાણે ઘાતકી ખંડ અને અર્ધપુષ્કવર દ્વીપમાં અનિયમિત માપવાળાં ૨–૨–મહાવિદેહ છે.

મહાશુક્રદેવલોક : વૈમાનિક દેવોમાં આવેલો સાતમો દેવલોક.

માતંગપતિ : હાથીઓનો સ્વામી ચંડાળોમાં અગ્રસેર.

માધ્યસ્થભાવ : તટસ્થપણું, બન્ને પક્ષોમાંથી કોઈ પણ પક્ષમાં ન ખેંચાવું, બન્નેની વચ્ચે ન્યાયમાં વર્તવું તે.

માયામૃષાવાદ : પેટમાં કપટ રાખવાપૂર્વક જૂઠું બોલવું, અઢાર પાપસ્થાનકોમાંનું સત્તરમું એક પાપસ્થાનક.

માયાશલ્ય : ત્રણ શલ્યોમાંનું એક, હૈયામાં કપટ રાખવું તે.

માર્ગણાસ્થાનક : કોઈપણ વસ્તુનો વિચાર કરવા માટે પાડેલા પ્રકારો, દ્વારો, વિચારણાનાં

સ્થાનો, મૂળ ૧૪, ઉત્તરભેદ ૬૨.

માર્ગપતિત : અર્ધપુદ્‌ગલ પરાવર્તનકાળની અંદર આવવાથી સંસાર તરવાના સાચા માર્ગ ઉપર આવેલો.

માર્ગનુસારિતા : જિનેશ્વર ભગવંતે બતાવેલા માર્ગને અનુસરવાપણું.

માર્ગાભિમુખ : સંસાર તરવાના સાચા માર્ગની સન્મુખ આવેલો જીવ.

માર્દવતા : કોમળતા, હૈયાની સરળતા, કપટ વિનાની અવસ્થા.

માર્મિક ભાષા : મીઠું બોલાતું હોય પરંતુ અંદર ઝેર હોય, વ્યંગવચનો અને દ્વિઅર્થી બોલાતી ભાષા.

માર્મિક યુક્તિ : સામેના પ્રતિપક્ષના મર્મને જ કાપી નાખે તેવી તીવ્ર યુક્તિ.

માર્મિક શબ્દ : મર્મમાં લાગી આવે, ઘા લાગે તેવો ઝેરયુક્ત શબ્દ.

માલકોશ રાગ : એક સુંદર વિશિષ્ટ રાગ, ધ્વનિ કે જેનાથી વરસાદ આવે.

મિચ્છામિ દુક્કડં : મારું પાપ મિથ્યા થજો, મારી ભૂલ ક્ષમા હોજો.

મિથ્યાત્વ શલ્ય : કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મની રુચિ, ત્રણ શલ્યોમાંનું એક શલ્ય એટલે ડંખ, આત્માને જેનાથી કર્મોનો ડંખ લાગે તે.

મિથ્યાદ્રષ્ટિગુણસ્થાનક : ચૌદ ગુણસ્થાનકોમાંનું પહેલું ગુણસ્થાનક કે જ્યાં આત્માની રુચિ ઊલટી હોય છે. મિથ્યા રુચિવાળો જીવ.

મુક્તાવસ્થા : આત્માની કર્મો વિનાની અવસ્થા, શરીરરહિત આત્મા.

મુમુક્ષા : સંસરનાં બંધનોમાંથી છૂટવાની ઈચ્છા.

મુહપત્તી : મુખ આડો રખાતો પાટો, વાયુકાયના જીવોની રક્ષા માટે મુખની આગળ રખાતું એક વસ્રવિશેષ.

મુહૂર્ત : પૂર્ણ ૪૮ મિનિટનો કાળ અથવા શુભ સમય.

મૂર્છાયુક્ત : બેભાન અવસ્થા, બેહોશ દશા, ચૈતન્ય આવુત્ત થાય તે.

મૂર્તિપૂજક : મૂર્તિને પ્રભુ જ છે એમ માની પૂજનારો વર્ગ.

મૃગજળ : ઝાંઝળવાનું જળ, રસ્તા ઉપર સૂર્યનાં કિરણોથી થતો પાણીનો આભાસમાત્ર, પાણીના જેવું ચમકવું.

મૃતાવસ્થા : મુત્યુ પામેલી, મરી ગયેલાની જે અવસ્થા તે.

મૃષાનુબંધી : જૂઠું બોલવા સંબંધી વિચારો, અતિશય કપટપૂર્વક અસત્ય ઉચ્ચારવાળું એક રૌદ્રધ્યાન.

મૃષાવાદ : જૂઠું બોલવું તે, ૧૮ પાપસ્થાનકોમાંનું બીજું પાપસ્થાનક.

મેરુતેરસ : પોષ વદ ૧૩ (ગુજરાતી). શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુનો નિર્વાણ દિવસ.

મેરુપર્વત : મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં આવેલો, એક લાખ યોજન ઊંચો પર્વત.

મૈત્રીભાવ : એકબીજા જીવો ઉપર પરસ્પર મિત્રતા રાખવી.

મોરપિંછી : દિગંબર સાધુઓ વડે જીવોની જયણા માટે રખાતું સાધન.
મોહનીયકર્મ : આત્માને મૂંઝવે, હિતાહિતના વિવેકથી શૂન્ય કરે તે, આઠ કર્મોમાંનું ૧ ચોથું કર્મ.
મોક્ષ : કર્મ અને સંસારનાં તમામ બંધનોમાંથી છુટકારો.
મોક્ષમાર્ગ : સર્વથા કર્મોનો વિનાશ કરી મુક્તિએ જવાનો રસ્તો.
મૌનવ્રતપાલન : ભાષાથી બોલવું નહીં, વિષય–કષાયમાં જવું નહીં, મૌન રહેવું એવા પ્રકાર ના વ્રતનું પાલન.
મૌલિક સિદ્ધાન્ત : મૂલભૂત જે સિદ્ધાન્ત, પાયાની માન્યતા.
યુંજન કરવું : જોડાવું, જ્યાં જે વસ્તુ જે રીતે જરૂરી હોય ત્યાં તે વસ્તુ તે રીતે જોડાવી, જેથી સાધ્ય સિદ્ધ થાય તે.
યતિધર્મ : ક્ષમા, નમ્રતા વગેરે દશ પ્રકારના સાધુના ધર્મો.
યથાખ્યાતચારિત્ર : જિનેશ્વર ભગવંતોએ જેવું કહ્યું છે તેવું વીતરાગ અવસ્થાવાળું ચારિત્ર, સંપૂર્ણ નિર્દોષ ચારિત્ર.
યથા પ્રવૃત્તકરણ : પર્વત પાસે વહેતી નદીના વહેણથી તણાતા પથ્થરના ગોળ થવાના ન્યાયે અનાયાસે આત્માને સહજ વૈરાગ્ય આવે તે, કે જેનાથી સાત કર્મોની સ્થિતિ લઘુ થાય.
યથાર્થવાદ : સ્યાદંવાદ, અનેકાન્તવાદ, જે વસ્તુ જેમ છે તે વસ્તુને તેમ જ જાણવી, સમજવી અને કહેવી તે.
યદ્રચ્છોપલબ્ધિ : મરજી મુજબ શાસ્ત્રોના અર્થો કરવા, ઈચ્છાનુસાર અર્થો લગાડવા.
યાકિની મહાત્તરા : શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીને પ્રતિબોધ કરનારાં મહાન સાધ્વીજી મહારજશ્રી, જેમનું નામ “યાકિની” હતું.
યાકિની મહત્તરાસૂનુ : ઉપરોક્ત યાકિની નામનાં સાધ્વીજી મહારાજથી પ્રતિબોધ પામેલ હોવાથી જાણે તેમના ધર્મપુત્ર હોય તેવા આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા.
યાગ : પૂજા, મંદિરોમાં કરાતી પૂજાઓ અથવા હોમ–હવન વગેરે.
યાવજ્જીવ : આ શરીરમાં જ્યાં સુધી જીવ હોય ત્યાં સુધીનાં જે પચ્ચક્ખાણ તે, કોઈ પણ પ્રકારની વિરતિ માનવભવના અંત સુધી જ હોય છે, મૃત્યુ પામ્યા પછી જીવ અવિરત થાય છે.
યાવત્કથિત : સામાયિક ચારિત્રનો બીજો ભેદ છે, જે ૨૨ તીર્થંકરપ્રભુના શાસનમાં તથા મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સદા હોય છે, દીશા ગ્રહણ કરતાં જ જીવન પર્યન્તનું જે વ્રત અપાય તે.
યુક્તિયુક્ત : દલીલપૂર્કવની જે વાત, અતિશય સંગતિવાળી વાત.

યોગ : આ શબ્દના ઘણા અર્થો છે. યોગ એટલે જોડાવું, મિલન થવું, યોગ થવો, અથવા યોગ એટલે પ્રવૃત્તિ–હલનચોન મન–વચન–કાયા દ્વારા આત્મપ્રદેશોનું હલનચલન, કે જે કર્મબંધનું કારણ છે અથવા **"આત્માને મોક્ષની સાથે જોડે તે યોગ."** આ કર્મક્ષયનું કારણ છે. અથવા અન્ય દર્શન શાસ્ત્રોમાં ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ તે યોગ, અથવા કુશલ કાર્યોમાં પ્રવૃતિ તે યોગ કહેવાય છે.

યોગનિરોધ : કેવલજ્ઞાની ભગવન્તો તેરમા ગુણઠાણાના અંતે તેરમા ગુણઠાણાના અંતે કર્મબંધના કારણભૂત સૂક્ષ્મ અને બાદર મન–વચન અને કાયાના યોગોને જે રોકે અટકાવે તે.

યોગવહન : ભગવતીજી, ઉત્તરાધ્યયન અને કલ્પસૂત્રાદિ અપૂર્વ મહાગ્રંથોના અધ્યયન માટે ઈન્દ્રિયોના દમન સારુ પૂર્વકાલમાં તપશ્ચર્યાપૂર્વક કરાવાતી ધર્મક્રીયા.

યોગાનુંયોગ : એક કાર્ય થતું હોય, તેમાં સામાન્યથી જેની અપેક્ષા રખાતી હોય તે જ વસ્તુ તે જ સમયે આવી મળે તે.

યોગાભ્યાસ : યોગનાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો, અધ્યયન કરવું.

યોગી : યોગધર્મ જે મહાત્માઓમાં વિકાસ પામ્યો છે તેવા આત્માઓ. અહીં તથા હવે પછીના શબ્દોમાં યોગના ત્રણ અર્થ સમજવા. ૧ જૈનદર્શનની દ્રષ્ટિએ "આત્માને મોક્ષની સાથે જોડે તે યોગ. ૨. પાતંજલાદિ ઋષિની દ્રષ્ટિએ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ તે યોગ. ૩. બૌદ્ધદર્શનની દ્રષ્ટિએ કુશલમાં પ્રવૃત્તિ તે યોગ. આવો ઉત્તમ યોગ જેઓમાં વિકસ્યો છે તે યોગી.

યોજન : ચાર ગાઉનો ૧ યોજન, જો દ્વીપ–સમુદ્ર–નદી આદિનૃં માપ જાણવું હોય તો ૩૨૦૦ માઈલો ૧ યોજન, અને શરીરાદિનું માપ જાણવું હોય તો ૮ માઈલનો ૧ યોજન.

યોજનભૂમિ : એક યોજન પ્રમાણ ચારે દિશાની ભૂમિ કે જ્યાં તીર્થંકર ભગવાનની વાણી સર્વને એકસરખી સંભળાય છે.

યોનિસ્થાન : જીવોને ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન, આ સંસારમાં કુલ ચોર્યાસી લાખ યોનિસ્થાનો છે. ગર્ભજ જીવો માટે ગર્ભાશય. જે ઉત્પત્તિસ્થાનના વર્ણ–ગંધ–રસ–સ્પર્શ અને સંસ્થાન ભિન્ન ભિન્ન હોય તેની યોનિ જુદી ગણવી.

રક્તવર્ણ નામકર્મ : શરીરમાં લાલ રંગ આપનારું કર્મ, નામકર્મનો ભેદ છે.

રજોહરણ : રજને હરણ (દૂર) કરવાનું સાધન, જૈન શ્વેતાંબર સાધુઓ વડે

જીવોની જયણા પાળવા માટે રખાતું સાધન.

રતિ–અરતિ : પ્રીતિ–અપ્રીતિ, ઈષ્ટ વસ્તુઓ પ્રત્યે પ્રેમ અને અનિષ્ટ વસ્તુઓ પ્રત્યે નાખુશીભાવ.

રત્નત્રયી : જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એમ કુલ ત્રણ રત્નો.

રત્નપ્રભા નારકી : નીચે આવેલી સાત નારકીઓમાં પહેલી નારકી.

રત્નાકર : સમુદ્ર, રત્નોનો ભંડાર, રત્નોનો મહાસાગર; સ્યાદ્વાદ રત્નાકર એટલે સ્યાદ્વાદનો દરિયો.

રસગારવ : ગારવ એટલે આસક્તિ ખાવા–પીવાની ઘણી જ આસક્તિ, ત્રણ પ્રકારના ગારવામાં નો એક ગારવ.

રસત્યાગ : છ પ્રકારના બાહ્ય તપમાંનો એક તપ, ખાવા લાયક પદાર્થોમાં જે વિશિષ્ટ રસવાળી વસ્તુ હોય, તેનો ત્યાગ.

રસબંધ : કર્મોની તીવ્રમંદતા, ફળ આપવા માટેની શક્તિવિશેષ. ચઉઠાણીયો, ત્રણઠાણીયો, બેઠાણીયો અને એકઠાણીયો રસ બાંધવો.

રહસ્યાભ્યાખ્યાન : કોઈએ આપણા ઉપર વિશ્વાસ રાખી પોતાની ગુપ્ત વાતો એકાન્તમાં આપણને કહી હોય તેને ખુલ્લી કરવી, બીજા વ્રતના પાંચ અતિચારોમાંનો ૧ અતિચાર.

રાઈઅ પ્રતિક્રમણ : રાત્રિમાં લાગેલા દોષોની ક્ષમાયાચના કરવા માટે પ્રભાતે કરાતું રાઈઅ પ્રતિક્રમણ.

રાઈસી પ્રતિક્રમણ : સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં આ સવારના પ્રતિક્રમણને જ રાઈસી પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે.

રાગ : સ્નેહ, પ્રેમ, કંઠનો અવાજ.

રાજ : અસંખ્યાત યોજન એટલે એક રાજ, તિર્છાલોકામાં સ્વયંભૂરમણસમુદ્રના પૂર્વછેડાથી પશ્ચિમ–છેડા સુધીની લંબાઈ અથવા ઉત્તર–દક્ષિણની પહોળાઈ તે ૧ રાજ.

(ચૌદ) રાજલોક : ચૌદ રાજની ઊંચાઈવાળો, ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોવાળો, નીચે ૭ રાજ આદિ પહોળાઈવાળો આ લોક.

રાજ્યવિરુદ્ધ ગમન : રાજ્યના જે કાયદા – કાનૂન હોય, તેનાથી ઊલટું આચરણ કરવું તે, રજ્યની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન, ત્રીજા વ્રતનો અતિચાર.

રાધાવેધ કરવો : તેલના કડાયામાં નીચે દ્રષ્ટિ રાખી ઉપર ચારે બાજુ ફરતી પૂતળીઓની વચ્ચેથી ઉપરની પૂતળી(રાધા)ની આંખ વીંધવી.

રાશિઅભ્યાસ : કોઈ પણ વિવક્ષિત સંખ્યાને તે જ સંખ્યા તેટલી વાર લખી પરસ્પર

ગુણા કાર કરવાથી જે રકમ આવે તે, જેમ કે ૪ X ૪ X ૪ X ૪ = ૨૫૬, ૫ X ૫ X ૫ X ૫ X ૫ = ૩૧૨૫ વગેરે.

રુચિ : પ્રીતિ, વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા, પ્રેમ, ધર્મરુચિ, ધર્મનો પ્રેમ.

રૂઢિચુસ્ત : પ્રચીનકાળથી ચાલી આવતી અજ્ઞાનપ્રથાઓનો આગ્રહી.

રૂચકદ્વીપ : તિર્ચ્છાલોકમાં નંદીશ્વર પછી આવેલો દ્વીપ કે જેમાં ચારે દિશામાં ચાર પર્વતો ઉપર શાશ્વત ચાર મંદિરો છે.

રૂચક પ્રદેશ : લોકાકાશના અતિમધ્યભાગે સમભૂતલાના ૮ આકાશપ્રદેશો, અથવા આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશો પૈકી અતિશય મધ્યભાગવર્તી ૮ આત્મ–પ્રદેશો.

રૂપાતીતાવસ્થા : પરમાત્માની શરીર અને રૂપ વિનાની મુક્તરાગ જે સિદ્ધ અવસ્થા છે, તેની ભાવના ભાવવી.

લઘુ અક્ષર : જે વ્યંજનો સ્વર સાથે હોય તે, જોડા અક્ષર ન હોય તે.

લઘુ આગાર : નાની છૂટછાટ, કાયોત્સર્ગમાં જે સ્થાને કાઉસ્સગ્ગમાં ઊભા હોઈએ તે સ્થાન તજ્યા વિના સેવવી પડતી છૂટ. જેમ કે અન્નત્થ સૂત્રમાં કહેલા ઉસિસએણં આદિ ૧૨ આગાર.

લઘુ દીક્ષા : પ્રથમ અને ચરમ તીર્થંકર ભગવન્તોના શાસનમાં ભરત–ઐરાવતક્ષેત્રમાં પ્રથમ અપાતી દીક્ષા, અથવા ઈત્વરકથિત સામાયિક ચારિત્ર છે તે.

લઘુ નીતિ : પેશાબ, બાથરૂમ, માત્રુ.

લઘુ વિગઈ : મહાવિગઈઓની અપેક્ષાએ જેમાં ઓછો વિકાર અને ઓછી હિંસા છે તે, છ લઘુવિગઈ છે જેમકે ઘી–તેલ–દૂધ–દહીં–ગોળ અને કડાહ.

લજ્જાળુતા : શ્રાવકના ૨૧ ગુણોમાંનો એક ગુણ, શરમાળપણું, વડીલો અને ઉપકારીઓની લજ્જાના કારણે પણ ઘણાં પાપોથી બચી જવાય.

લબ્ધલક્ષ્ય : જેઓએ પોતાનું લક્ષ્ય (સાધ્ય) પ્રાપ્ત કર્યું છે તે.

લબ્ધિપર્યાપ્ત : જે જીવો પોતાની પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરતાં પહેલોં જ મૃત્યુ પામે છે તે.

લાજમર્યાદા : વડીલો અને ઉપકારીઓની સામે બોલવામાં, બેસવામાં વર્તવામાં વિવેક રાખવો, વિનય–વિવેક સાચવવાં.

લાટદેશ : સાડા પચ્ચીસ આર્યદેશોમાંનો ૧ દેશ.

લાન્તક દેવલોક : વૈમાનિક દેવલોકમાં છઠ્ઠો દેવલોક.

લાભાન્તરાય : લાભમાં અંતરાય થાય તે, દાનેશ્વરીને ઘેર જઈએ, વિનયથી માગણી કરીએ છતાં આપણને ન મળે તે, અથવા પ્રાપ્ત થયું હોય

તો પણ લુંટારા આદિ લુંટી લે તે.

લેશ્યા : આત્માનો કષાયાદિના સહકાવાળો યોગપરિણામ. કૃષ્ણ–નીલ–કાપોત વગેરે, જેનાથી આત્મા કર્મોથી લેપાય તે.

લોકપાલ દેવ : ચારે દિશાના પાલક દેવો, સોમ–યમ–વરુણ–કુબેર.

લોકવિરુદ્ધ ત્યાગ : લોકાચારની દ્રષ્ટિ જે વિરુદ્ર આપરણ કહેવાતું હોય, જેમ કે જુગાર–પરસ્ત્રીગમન વગેરે, તેનો ત્યાગ.

લોકવ્યાપી : જે દ્રવ્યો સમસ્ત ચૌદે રાજલોકમાં વ્યાપી રહે છે તેવાં દ્રવ્યો, ધર્મસ્તિકાય વગેરે.

લોકસંજ્ઞા : લોકવ્યવહારને માત્ર અનુસરનારી જે બુદ્ધિ, જેમ કે પીપળાને પૂજવો, જેટલા પથ્થર એટલા દેવ માનવા.

લોકાકાશવ્યાપી : ચૌદ રાજ પ્રમાણ જે લોકરૂપી આકાશ છે તેમાં વ્યાપીને રહેનારાં ધર્મસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો.

લોકાન્તિક દેવો : પાંચમા દેવલોકની બાજુમાં રહેનારા,સારસ્વતાદિ નામવાળા, પરમપવિત્ર દેવો, ભગવાનને દીક્ષા લેવાની વિનંતી કારવાના આચારવાળા.

લોકોન્તર ધર્મ : સંસારના સુખથી વિમુખ, આત્માસુખની અપેક્ષાવાળો ધર્મ.

લોચ કરવો : સાધુ–સાધ્વીજી મહારાજાઓ વર્ષમાં ઓછામાં ઓછી ૧ વાર, સંવચ્છરી પહેલાં માથાના વાળ કાથથી જ ખેંચી લેવા દ્વારા મુંડન કરાવવું તે.

લોમાહાર : શરીરના રૂંવાટાથી લેવાતો આહાર, વાયુ–દવા વગેરે.

લૌકિક ધર્મ : સંસારસુખની અભિલાષાએ કરાતો ધર્મ, અથવા લોકના વ્યવહારો આચરવા પૂરતો કરાતો ધર્મ.

વંશાનારકી : સાત નારકીઓમાં બીજી નારકી.

વક્રગતિ : એક ભવથી બીજા ભવમાં જતા જીવને સમશ્રેણીને બદલે આકાશપ્રદેશોમાં વળાંક લેવો પડે તે.

વક્ર – જડ : અવસર્પિણીમાં અંતિમ તીર્થંકરના અનુયાયીઓ કુતર્ક કરનારા વાંકા અને બુદ્ધિથી જડ છે, મૂર્ખ છે.

વચનયોગ : ભાષા છોડવા માટે આત્મપ્રદેશોમાં થતી બોલવાની ક્રિયા.

વચનક્ષમા : “ક્ષમા રાખવી” એમ તીર્થંકરભગવન્તોનું વચન (આક્ષા) છે એમ માની ક્ષમા રાખે તે.

વચનાતિશય : સામાન્યપણે લોકમાં કોઈની પણ ન સંભવી શકે તેવી ઉત્તમ ૩૫

ગુણોવાળી સર્વોત્તમ જે વાણી તે.

વજ્રઋષભનાભચસંઘચણ : જે હાડકામાં મર્કટબંધ–પાટો અને ખીલી મારેલા જેવી અતિશય ઘણી જ મજબૂતાઈ હોય તે પ્રથમ સંઘયણ.

વડી દીક્ષા : અવસર્પિણી કાળમાં પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરના શાનસમાં છ મહિનાની અંદર યોગ્યતા લાગવાથી ફરીથી અપાતી પાંચ મહાવ્રતોના ઉચ્ચારણપૂર્વકની દીક્ષા.

વનસ્પતિકાય : ઝાડ–ફૂલ–ફળ–શાખા–પ્રશાખા વશયરે વનસ્પતિરૂપે છે કાયા જેની એવા જીવો, આ પ્રત્યેક–સાધારણ બે પ્રકારે છે.

વન્દન આવશ્યક : છ આવશ્યકોમાંનું ત્રીજું આવશ્યક, ગુરુજીને નમવું.

વન્ધ્યબીજ : જે બીજમાં ફળ બેસે નહીં તે, ઉગાડવા છતાં અંકુરાને માટે અયોગ્ય.

વન્ધ્યા સ્ત્રી : જે સ્ત્રીને પુરૂષનો યોગ થવા છતાં પણ સંતાન–પ્રાપ્તિ ન થાય તે, સંતાન પ્રાપ્તિમાં અયોગ્ય સ્ત્રી.

વમન થવું : ઊલટી થવી, કરેલું ભોજન મુખથી ઉદાનવાયુ દ્વારા બહાર આવે તે, તપાચારના અતિચારમાં "વમનહુઓ" શબ્દ આવે છે તે.

વરસીદાન : પ્રભુ જ્યારે જ્યારે દીક્ષા લે છે ત્યારે ત્યારે એક વર્ષ સુધી દીન–દુખિયાઓને સતત દ્રવ્યનું (ધન–વસ્ત્ર–આદિનું) દાન આપે છે તે.

વર્ગણા : સરખેસરખા પરમાણુંઓવાળા સ્કંધો, અથવા તેવા સ્કંધોનો સમુહ. તેના ઔદારિકાદિ ૮ ભેદો છે. ઔદારિક શરીરને યોગ્ય સ્કંધો તે ઔદારિકવર્ગણા ઈત્યાદિ.

વર્તમાન ચોવીસી : ભરતક્ષેત્રમાં આ અવસર્પિણીમાં ઋષભદેવ પ્રભુથી મહાવીરસ્વામી પ્રભુ સુધીના થયેલા ચોવીસ તીર્થંકર ભગવન્તો તે.

વર્ધમાન તપ : જે તપ પછી પછી વધતો જાય તે, એક આયંબીલ પછી ઉપવાસ, બે આયંબીલ પછી ઉપવાસ, એમ ૩–૪–૫ આયંબીલ કરતાં કરતાં છેવટે ૧૦૦ આયંબીલ પછી ઉપવાસ. કુલ ૫૦૫૦ આયંબીલ અને ૧૦૦ ઉપવાસ.

વર્ષધર પર્વત : સીમાને ધારણ કરનારા પર્વત. ભરતાદિ છ ક્ષેત્રો જે સામા છે તેની વચ્ચે વચ્ચે આડા આવેલા પર્વતો,

(૧) હિમવંત, (૨) મહાહિમવંત, (૩) નિષધ, (૪) નીલવંત, (૫) રૂક્મિ (૬) શિખરી પર્વત.

વલયાકૃતિ : ચૂડી (બંગડી)ના જેવા ફરતા ગોળાકારે લવણસમુદ્રાદિ દ્વીપ–સમુદ્રો આવેલા છે જેઓની વચ્ચે બીજા દ્વીપાદિ હોય અને પોતે

બંગડીની જેમ ગોળાકારે હોય તે.

વક્ષસ્કાર પર્વત : મહાવિદેહક્ષેત્રમાં આઠ આઠ વિજયોની વચ્ચે આવલા ૪-૪-૪-૪ =૧૬ પર્વતો, પ્રારંભમાં ઊંચાઇ ઓછી, છેડે વધારે, જેથી છાતી બહાર કાઢી હોય તેવા.

વાઉકાય જીવો : પવનના જીવો, પવનરૂપે જીવો, પવન એ જ જીવ.

વાચના : ગુરુજીની પાસે શિષ્યોનું ભણવું, ગુરુજી ભણાવે તે. પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયમાંનો પહેલો સ્વાધ્યાય.

વાત્સધ્યયભાવ : પ્રેમભાવ, નિર્દોષ પ્રેમ, સ્વાર્થ વિના નાના ઉપર કરાયેલી હાર્દિક લાગણી તે.

વાયણા (વારણા) : અહિત કમર્યમાં પ્રવર્તતા શિષ્યોને ગુરુજીએ સમજાવીને રોકવા તે, ચાર પ્રકારની સાધુસમાચારીમાંની આ વીજી સમાચારી જાણવી.

વાલુકાપ્રભા : સાત નારકીમાંની ત્રીજી નારકી.

વાસક્ષેપ : ચંદનનો મંત્રિત કરેલો ભુક્કો, મંત્રિત ચૂર્ણ, જાણે તેનાથી ગુણોનો આત્મામાં વસવાટ થતો હોય તે.

વિકલેન્દ્રિય : બેઇન્દ્રયિ, તેઇન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિય આ ત્રણ અથવા ઓછી ઈન્દ્રીયોવાળા જીવો.

વિગઇ : શરીરમાં વિકાર કરે તે, નરકાદિ વિગતમાં લઈ જાય તે, ઘી આદિ ૬ લઘુ વિગઈ, અને માંસ વગેરે છ મહાવિગઈ.

વિગ્રહગતિ : એક ભવથી બીજા ભવમાં જતાં વચગાળામાં જીવનું પંક્તિપ્રમાણે અથવા વક્રતાએ જે ગમન થાય તે.

વિધ્નજાય : કોઈ પણ આરંભેલા કાર્યમાં આવતાં વિધ્નોને જીતવાં.

વિજાતીય વાયુ : પરસ્પર મેળ ન મળે, રોગ ઉત્પન્ન કરે એવો વાયુ, અથવા શરીરની અંદરથી નીકળતો વાયુ અચિત્ત અને બહાર રહેલો વાયુ સચિત્ત એમ પરસ્પર વિજાતીય.

વિતર્ક : શબ્દનો અર્થ વિરુદ્ધ તર્ક, તર્કની સામે તર્ક કરવો તે થાય છે. શુક્લધ્યાનમાં વિતર્ક એટલે શ્રુતજ્ઞાન. તર્ક-વિતર્કો દ્વારા પ્રપ્ત કરાતું સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ શ્રુતજ્ઞાન.

વિદ્યાચારણ મુનિ : વિદ્યા-જ્ઞાનના બળે આકાશમાં છે વેગવાળી ગતિ જેની તે.

વિદ્યાપ્રવાદપૂર્વ : જેમાં મંત્રો-તંત્રો અને અનેક વિદ્યાઓ - લબ્ધિઓનું વર્ણન છે. તે ચૌદ પૂર્વોમાંનું એક પૂર્વ.

વિધિનિરપેક્ષ : જે આત્માઓ અવિધિ સેવે છે અને તેના જ રસિક છે તથા જે નથી કરતા તેના કરતાં તો અમે ઘણા સારા છીએ એવું જેઓ માનવહન

કરે છે તેઓ વિરાધક છે:

વિધિપ્રધાન : ધર્મકાર્યોમાં જે જે વિધિ સાચવાવની કહી હોય તે વિધિ બરાબર સાચવવી તે, તે પૂર્વકનું જે જ્ઞાન અને કાર્ય.

વિધિવિધાન : વિધિપૂર્વક કરાતાં ધર્મકાર્યોના પ્રકારો.

વિધિસાપેક્ષ : જે આત્માઓ અજ્ઞાનતાથી અવિધિ સેવે છે, પરંતુ તેઓને અવિધિ–સેવન ઘણું દુ:ખ છે અને કોઈ જ્ઞાની વિધિ સમજાવે તેની પૂર્ણ અપેક્ષા છે તેઓ આરાધક છે.

વિધેયાત્મક : "આ કાર્ય કરવું જોઈએ." આ પ્રમાણે હકારાત્મક પ્રતિપાદન.

વિનય : નમ્રસ્વભાવ, વડીલો અને ઉપકારીઓ પ્રત્યે ગુણજ્ઞ સ્વભાવ, છ અભ્યંતર તપમાંનો ૧ તપ.

વિપાકક્ષમા : ક્રોધનું ફળ અતિશય ભયંકર છે, તેનાથી બંધાયેલાં કર્મોનું ફળ દુ:ખદાયી છે એમ વિચારી ક્ષમા રાખવી તે, ક્ષમાના પાંચ ભેદોમાંની ૧ ક્ષમા.

વિભંગજ્ઞાન : મિથ્યાદ્રષ્ટિ આત્માઓને થયેલું વિપરીત એવું અવધિજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન જ મિથ્યાદ્રષ્ટિ પાત્રના કારણે વિભંગ.

વિભાવદશા : આ આત્માનો ક્રોધમાનાદિ કષાયને વશ જે પરિણામ તે, અથવા પુદ્‌ગલથી થતો સુદ–દુ:ખમાં રતિ–અરતિનો જે પરિણામ તે.

વિમાસણ : વિચારમાં ગૂંણાઈ જવું, ઊંડા વિચારવિશેષ.

વિરતિ : ત્યાગ, વસ્તુ ત્યજી દેવી, વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, વિરામણ.

વિરતિધર : ત્યાગી આત્માઓ, દેશથી વિરતિ લેનારા શ્રાવક અને શ્રાવિકા તથા સર્વથા વિરતિ લેનારા સાધુ અને સાધ્વીજી.

વિરમણ કરવું : અટકવું, છોડી દેવું સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત, વિરમણ વ્રત એટલે મોટા જીવોની (ત્રસજીવોની) હિંસાથી અટકવાવાળું વ્રત.

વિરહકાળ : આંતરું થવું, વસ્તુની પ્રાપ્તિ પછી ફરી પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધીનો કાળ, જેમ કોઈ જીવ મોક્ષે ગયા પછી બીજો કોઈ જીવ મોક્ષે ન જાય તેવો વધુમાં વધુ કાળ છ માસ તે વિરહકાળ.

વિરાધના થવી : પાપ લાગવું, ભગવાનની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કાર્ય કરવું, આશાતના કરવી, હિંસા–જૂઠ આદિ પાપકાર્યો કરવાં.

વિલય થવો : નાશ થવો, વિધ્વંસ થવો, પૃથ્વીનો વિલય = પૃથ્વીનો નાશ.

વિવક્ષા : પ્રધાનતા, વસ્તુમાં અનેક ગુણધર્મો હોવા છતાં બીજાને ગૌણ કરી અમુક ધર્મને પ્રધાન કરવા તે, જેમકે સાકર કેવી? ગળી, મીઠું કેવું? ખારું ઈત્યાદિ.

વિવક્ષિત ધર્મ : વસ્તુમાં અનંતધર્મો હોવા છતાં પણ જે ધર્મની પ્રધાનતા કરવામાં આવે તે ધર્મ, જેમકે ભ્રમર કાળો છે.

વિવાદ : ચર્ચા, તર્કવિતર્ક, ઝઘડો, સામસામી દલીલ કરવી તે, જેમ કે ધર્મવિવાદ, વાદિવવાદ, કર્મવિવાદ વગેરે.

વિવેક : ઉચિત આચરણ કરવું, જ્યાં જે હિતકારી હોય, અથવા શોભાસ્પદ હોય તેવું આચરણ કરવું તે.

વિવેકી મનુષ્ય : જ્યાં જે શોભાસ્પદ હોય ત્યા તેનું આચરણ કરનાર.

વિશેષગુણ : જે ગુણ સર્વ દ્રવ્યોમાં ન હોય, પરંતુ અમુક જ દ્રવ્યમાં હોય તે.

વિશેષોપયોગ : વસ્તુમાં રહેલો વિશેષ ધર્મને જાણવાવાળો ઉપયોગ, આનું જ નામ જ્ઞાનોપયોગ અને સાકારોપયોગ છે.

વિષમ પરિસ્થિતિ : પ્રતિકૂલ વાતાવરણ, સહન થઈ શરે તેવા સંજોગો, મુશ્કેલીભર્યું કાર્ય.

વિષયપ્રતિભાસ (જ્ઞાન) : જ્યાં માત્ર જ્ઞાનવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી વિષય બરાબર આવડે છે, બોલી શકે છે, સમજાવી શકે છે પરંતુ દર્શનમોહનીય અને ચરિત્ર–મોહનીયનો ક્ષયોપશમ ન હોવાથી તેના ઉપર રુચિ અને આચરણ નથી તે.

વિષયાભિલાષ : પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં વિષયસુખોને ભોગવવાની ઈચ્છા, આનું જ નામ **“વિષય–વાસના”** પણ છે.

વિસંયોજના : મોહનીય કર્મમાં અનંતાનુબંધી ૪ કર્મોનો નાશ કર્યો છે પરંતુ તેના બીજભૂત મિથ્યાત્વમોહનીય કર્માદિ ૩ દર્શનમોહનીય નાશ કર્યો નથી, જેના કારણે પુનઃ અનંતાનુબંધી બંધાવાનો સંભવ છે તેવો અનંતાનુ બંધી ક્ષય.

વિસંવાદી લખાણ : પૂર્વાપર વિરુદ્ધ લખાણ, આગળ–પાછળ જુદું–જુદું લખાણ, એ જ રીતે પૂર્વાપર વિરુદ્ધ બોલવું તે વિસંવાદી વચન.

વિહાયોગતિનામ (કર્મ) : શરીરમાં પણ દ્વારા ચાલવાની જે કળા તે, તેના શુભ અને અશુભ બે ભેદ છે. હાથી, બળદ અને હંસ જેવી જે ચાલ તે શુભ અને ઊંટ – ગધેડા જેવી જે ચાલ તે અશુભ.

વિક્ષેપ કરવો : જે પરમાત્માએ “રજ” અને “મેલ” ધોઈ નાખ્યા છે તે.

વિક્ષેપણી કથા : જે કોઈ વ્યાખ્યાન કે વાર્તાલાપમાં અન્ય વ્યક્તિઓનું સીધી રીતે કે આડકતરી રીતે ભારોભાર ખંડન જ આવતું હોય તેવું વ્યાખ્યાન અથવા તેવો વાર્તાલાપ.

વીતરાગતા : જેના આત્માંથી રાગ, દ્વેષ, મોહ અને અજ્ઞાન આદિ દોષો ચાલ્યા

ગયા છે તેવી સંપૂર્ણ નિર્દોષ અવસ્થા આનું જ નામ "**વીતરાગ દશા**" પણ કહેવાય છે.

વીતરાગપ્રણીત (તત્ત્વ) : વીતરાગ પરમાત્માએ બતાવેલું જે તત્ત્વ.

વીર્યાચાર : પોતાના શરીરમાં પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિનું ધર્મકાર્યમાં વાપરવું, શક્તિ છુપાવવી નહીં તથા ઉલ્લંઘન કરવું નહીં.

વૃત્ત : બનેલુ, થયેલું, ચરિત્ર, વૃત્તાંત એટલે કથા; થાળી જેવો ગોળ.

વૃત્તિસંક્ષેપ : ઈચ્છાઓને કાબૂમાં લેવી, ઈચ્છાઓ ઉપર કંટ્રોલ કરવો, ઈચ્છાઓને દાબવી, છ બાહ્ય તપમાંનો એક તપવિશેષ.

વુદ્ધાનુગામી : વડીલોને અનુસરવું, ઉપકારીઓની પાછળ ચાલવું.

વેદનાસમુધ્ધાત : શરીરમાં અસાતા–વેદનીયના ઉદયથી પીડા થાય ત્યારે સર્વ આત્મ–પ્રદેશો સ્થિર કરી, સમભાવ રાખી, પીડા ભોગવી, અસાતાનાં દલીકોનો જલ્દી તરત નાશ કરવો તે.

વેદનીય કર્મ : સાતા–અસાતારૂપે ભોગવાય તેવું ત્રીજું કર્મ.

વૈક્રિય શરીર : એક શરીર હોતે છતે બીજાં અનેક શરીરો બનાવવાની જે લબ્ધિ–શક્તિ તે, નાનાંમોટાં આદિ નવાં નવાં આકારે શરીરો બનાવવાં.

વૈધિક સમુદ્‌ધાત : વૈધિક શરીર બનાવતી વખતે આત્મપ્રદેશોસ્થિર કરી, બીજા શરીરની રચના કરી, તેમાં આત્મપ્રદેશો સ્થાપી, તે શરીર ભોગવવા દ્વારા વૈ. શ. નામકર્મનો વિનાશ કરવો તે.

વૈદક શાસ્ત્ર : જેમાં શરીરના રોગોની ચિકિત્સા બતાવેલી હોય તેવું આયુર્વેદસંબંધી શાસ્ત્ર.

વૈમાનિક દેવ : ઉચ્ચ કોટિના દેવો, ૧૨ દેવલોકોમાં, (દિગંબર સંપ્રદાય પ્રમાણે ૧૬ દેવલોકોમાં) તથા ગ્રૈવેયક–અનુત્તરમાં રહેનારા દેવો.

વૈયાવચ્ચ : ગુરુજી, વડીલો, ઉપકારીઓ, તપસ્વીઓ અને માંદા–રોગી આત્માઓની સેવા, ભક્તિ સારવાર કરવી તે.

વૈરાનુબંધ : પૂર્વભવોનું પરસ્પર વૈર, જેમકે અગ્નિશર્મા–કમઠ વગેરે.

વોસિરામિ : હું આવાં પાપોથી મારા આત્માને દૂર કરુ છું.

વ્યંગવચન : મીઠી ભાષા બોલતાં બોલતાં ઝેર આકવું. મનમાં ધારેલા કોઈ ગુપ્ત અર્થને ગુપ્ત રીતે કહેતું અને બહારથી સારું દેખાતું વચન.

વ્યંજનપર્યાય : છએ દ્રવ્યોમાં રહેલા (કંઈક દીર્ઘકાળવર્તી) સ્થૂલ પર્યાયો, જેમકે મનુષ્યના બાલ, યુવત્વ અને વુદ્ધત્વ પર્યાય.

વ્યંજનાવગ્રહ : જ્યાં ઈન્દ્રિયો અને તેના વિષયોનો માત્ર સંયોગ (સન્નિકર્ષ) જ છે પરંતુ (સ્પષ્ટ) બોધ નથી, માત્ર નવા શરાવલામાં નખાતાં જલબિન્દુઓની

જેમ અવ્યક્ત બોધ છે તે.

વ્યંતરદેવ : દેવોની એક જાત, જે હલકી પ્રકૃતિવાળી છે. મનુષ્યલોકથી નીચે વસે છે, દેવ હોવા છતાં માનવની સ્ત્રીઓમાં મોહિત થઈ વળગે છે. માટે અંતર (માનમોભા) વિનાના.

વ્યતિરેકધર્મ : વર્તુ ન હોતે છતુ જે ધર્મ ન હોય તે, જેમ કે આ ગાઢ જંગલમાં મનુષ્ય ન હોવાથી (૧) ખરજ ખણવી (૨) હાથપગ હલાવવા (૩) વગેરે ધર્મો નથી. તે વ્યતિરેક ધર્મો.

વ્યવહારનય : વસ્તુઓનું પુથક્કરણ કરે, ભેદને મુખ્ય કરે, ઉપચારને પણ સ્વીકારે, આરોપિત ભાવને પણ માન્ય રાખે, બાહ્ય ભાવ. અભૂતાર્થતા, જેમ કે જીવોના બે ભેદ ત્રસ અને સ્થાવર. સોનું વરસે છે. ઘી જ આયુષ્ય છે. હું કાળો-ગોરો-રૂપાળો છું. આત્મા જ સુખ-દુઃખાદિ અને ઘરાદિનો કર્તા છે.

વ્યવહારરાશિ : જે જીવો એક વખત નિગોદનો ભવ છોડી બીજો ભવ પામી પુનઃ નિગોદ આદિમાં ગયા છે તેવા જીવો.

વ્યાપ્ત : વ્યાપીને સર્વત્ર રહેનારા, જેમકે ધર્માસ્તિકાય લોકવ્યાપ્ત છે. એટલે સમગ્ર લોકમાં વ્યાપીને રાહેનાર છે.

વ્યાપ્તિ : જ્યાં જ્યાં હેતું હોય ત્યાં ત્યાં સાધ્યનું અવશ્ય હોવું અથવા જ્યાં સાધ્યાભાવ હોય ત્યાં હેતુના અભાવનું હોવું તે બે પ્રકારે છે (૧) અન્વયવ્યાપ્તિ, (૨) વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ.

શંકાકુશંકા : પરમાત્માનાં વચનોમાં (જાણવાની બુદ્ધિ વિના) શંકા કરવી, અથવા અશ્રદ્ધાભાવે શંકા કરવી, ખોટી શંકા કરવી તે.

શક્ય પ્રયત્ન : બની શકે તેવો અને તેટલો પ્રયત્ન.

શબ્દનય : શબ્દને પકડીને તેની મુખ્યાતાએ જે વાત કરે તે, લિંગ-જાતિ-વચનમાં વ્યવહારને વિશેષ પ્રધાન કરે તે.

શબ્દાનુપાત : દેશાવગાસિક વ્રત-ગ્રહણ કર્યા પછી નિયમિત ભૂમિકા બહાર ઊભેલા મનુષ્યને અંદર બોલનવવા માટે ખોંખારો ખાવો, ઉધરસ ખાવી, તાળી પાડવી, અવાજ કરવો, શબ્દને બહાર ફેંકવો તે. દશમાં વ્રતનો ૧ અતિચારવિશેષ.

શમભાવ : કષાયોને ઉપશમાવવા પૂર્વકનો જે પરિણામ તે.

શય્યાતરપિંડ : સાધુ-સાધ્વીજી મહારાજાઓએ જે ગુહસ્થને ઘેર શય્યા(સંઘારો) કર્યો હોય , રાત્રિવાસ કર્યો હોય તેના ઘરનો બીજા દિવસે આહાર લેવો તે, સાધુજીવનમાં તેનો ત્યાગ હોય છે.

શરાવલું : કોડિયું, ચપ્પણિયું, માટીનું વાસણ. વ્યંજનાવગ્રહમાં આ શરાવલાનું દ્રષ્ટાન્ત આપવનમાં આવે છે.

શલાકાપુરુષ : સામાન્ય માણસોમાં સર્વોત્તમ પુરુષો, ૨૪ તીર્થંકર ભગવંતો, ૨૩ ચક્રવર્તીઓ, ૯ વાસુદેવો, ૯ પ્રતિવાસુદેવો, અને ૯ બળદેવો.

શલ્ય : કપટ, માયા, જુઠ, બનાવટ.

શલ્યરહિત : કપટ વિનાનું, માયા–જૂઠ વિનાનું, બનાવટ વગરનું.

શાશ્વત સુખ : સદા રહેનારું સુખ, કોઈ દિવસ નાશ ન પામનારું.

શાસન : આજ્ઞા, પરમાત્માની આજ્ઞા તેમના કહ્યા પ્રમાણે ચાલવું.

શાસનપ્રેમ : પરમાત્માના શાસન પ્રત્યેનો અતિશય પ્રેમ, બહુમાન.

શાસનરક્ષક (દેવ) :શાસનની રક્ષા કરનારા અધિષ્ઠાદાયક દેવ–દેવીઓ.

શાસ્ત્રનિષિદ્ધ ભાવ : શાસ્ત્રોમાં નિષેધેલા જે ભાવો, ન કરવા લાયક ભાવો.

શાસ્ત્રવિહિત ભાવ : શાસ્ત્રોમાં કહેલા જે ભાવો, શાસ્ત્રોમાં કહેલાં જે તત્ત્વો.

શિથિલાચાર : ઢીલા આચાર, જે જીવનમાં જે આચારો શોભાપાત્ર ન હોય છતાં તેવા આચાર સેવનાર.

શિલારોપણવિધિ : જિનાલય–જૈનઉપાશ્રય આદિ ધર્મસ્થાનો બંધાવવા માટે પાયો ખોદીને શિલા મૂકવાની જે વિધિ કરાય તે, તેને જ શિદાસ્થાતનવિધિ અથવા શિલાન્યાસવિધિ પણ કહેવાય છે.

શિષ્ય : આજ્ઞા પાળવાને યોગ્ય, આજ્ઞાંકિત, ગુરુ પ્રત્યે સદ્‌ભાવવાળો.

શીત લેશ્યા : બળતી વસ્તુને ઠારવા માટેની એક લબ્ધિ.

શુક્લલેશ્યા : અતિશય ઉજ્જવળ પરિણામ, જાંબૂના દ્રષ્ટાન્તમાં ભૂમિ ઉપર પડેલાં જ ખાવાની વૃત્તિવાળાની જેમ.

શુદ્ધ ગોચરી : નિર્દોષ આહારની પ્રાપ્તિ, ૪૨ દોષ વિનાનો આહાર.

શુદ્ધ દશા : સર્વથા મોહ વિનાની આત્માની જે અવસ્થા, અથવા સર્વકર્મ રહિત અવસ્થા. તેને જ શુદ્ધાત્મા કહેવાય છે.

શુભ ભાવ : પ્રશસ્ત કષાયોવાળો માનસિક પરિણામ, દેવ–ગુરુ શાસ્ત્ર અને ધર્મ ઉપરનો રાગવાળો આત્મપરિણામ.

શુભાશુભકર્મ : સુખ આપે તેવાં પુણ્યકર્મ અને દુ:ખ આપે તેવાં પાપકર્મો, એમ ઉભય કર્મો.

શુશ્રૂષા : ધર્મ સાંભળવાની અતિશય ઉત્કંઠા.

શેષ અંગો : બાકીના અવયવો, જે અંગો પ્રમાણસર હોય તેના વિનાનાં બાકીનાં અંગો કે જે પ્રમાણસર ન હોય તે.

શેષ કર્મો : બાકી રહેલાં કર્મો, જે કર્મોનો ક્ષયાદિ થયો હોય તેના વિના બાકીનાં કર્મો.

શેષ ધર્મો : જે ધર્મની વાત ચાલતી હોય તેનાથી બાકીના ધર્મો.

શૈલેશીકરણ : મેરુપર્વત જેવી સ્થિર અવસ્થા, અયોગીગુણસ્થાનક.

શૌચધર્મ : શરીર અને મનની પવિત્રતા, દશ યતિધર્મોમાંનો એક ધર્મ, પવિત્ર ધર્માનુષ્ઠાન.

શ્રદ્ધા : વિશ્વાસ, પ્રેમ, આસ્થા, આ જ સત્ય છે જે ભગવન્તે કહ્યુ છે.

શ્રેણી : પંક્તિ, ક્રમસર, આકાશ–પ્રદેશોની પંક્તિ અથવા મોહનીય કર્મને દબાવવાપૂર્વક કે ખપાવવાપૂર્વકની શ્રેણી, દબાવવાવાળી ઉપશમ શ્રેણી અને ખપાવવાવાળી ક્ષપકશ્રેણી.

શ્રુત કેવલી : ચૌદ પૂર્વનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવનાર, એટલું વિશાળ શ્રુતજ્ઞાન કે જાણે કેજલજ્ઞાની જ હોય શું ? તે.

શ્લાઘા : પ્રંશસા, વખાણ, સ્વશ્લાઘા = પોતાની પ્રશંસા,

શ્લિષ્ટ : બળખો, થૂંક, અથવા નાક–કાનનો મેલ.

શ્વેતાંબર : શ્વેત વસ્ત્ર પહેનાર જૈન સાધુ–સાધ્વીજી.

ષટ્કાય : છ કાયારૂપે જીવોના ભેદો, પૃથ્વીકાય વગેરે.

ષડ્ગુણહાનિ–વૃદ્ધિ :છ જાતની હાનિ, અને છ જાતની વૃદ્ધિ, અધ્યવસાય સ્થાનોમાં જઘન્ય પ્રથમ અધ્યાવસાય સ્થાનથી (૧) અનંત ભાગ અધિક (૨) અસંખ્યાત ભાગ અધિક, (૩) સંખ્યાત ભાગ અધિક, (૪) સંખ્યાતગુણ અધિક, (૫) અસંખ્યાતગુણ અધિક, (૬) અનંતગુણ અધિક
વિશુદ્ધિની વુદ્ધિ, તેવી જ રીતે ઉપરથી છ જાતની હાનિ સમજવી.

ષડ્સ્થાનક : જૈનદર્શનને માઝ્ય જીવનાં છ સ્થાનો (૧) જીવ છે (૨) જીવ નિત્ય છે. (૩) જીવ કર્મોનો કર્તા છે (૪) જીવ કર્મોનો ભોક્તા છે. (૫) મોક્ષ છે અને (૬) મોક્ષના ઉપાયો છે ઈત્યાદિ.

સંકુચિત દશા : મન ટૂંકુ હોવું, ટૂંકું હ્રદય, સંકોચવાળી ભાવના.

સંકેતપચ્ચક્ખાણ : કોઈ ને કોઈ નિશાની ધારીને પચ્ચક્ખાણ કરવું તે, જેમ કે મુટ્ઠસી, ગંઠસી, દીપસહિઅં વગેરે.

સંક્રમણકરણ : જે વીર્યવિશેષથી (શક્તિથી) વિવક્ષિત કર્મને (દાખલા તરીકે સાતાવેદનીયને) બાંધતા સજાતીય કર્મમાં (અસાતામાં) નાખવું, તે વીર્યવિશેષ સંક્રમણકરણ.

સંક્રમણ થવું : એક કર્મનું સજાતીય એવા બીજા કર્મમાં પલટાવું.

સંક્લિષ્ટ પરિણામ : કષાયોવાળા, રાગ–દ્વેષ–મોહ અને અજ્ઞાનવાળા વિચારો.

સંક્લિષ્ટાધ્યવસાયસ્થાનક : કષાયોવાળા, રાગ–દ્વેષ–મોહ અને અજ્ઞાનવાળા વિચારો.

સંગ્રહનય : વિવિધ વસ્તુઓને એકીકરણ કરવાની જે બુદ્ધિ તે. જેમ કે ત્રસ હોય કે સ્થાવર, પરંતુ "સર્વ જીવો છે."

સંઘ : સાધુ–સાધ્વી, શ્રાવક–શ્રાવિકા એમ ચાર પરકારનો સંઘ.

સંઘયણ : હાડકાંની રચના, હાડકાંનો બાંધો, તેની મજબૂતાઈ.

સંઘઠાણનામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી વજ્રઋષિભાદિ સંઘયણોની પ્રાપ્તિ થાય તે.

સંઘાત : જથ્થો, સમૂહ, વસ્તુને એકઠી કરવી તે.

સંઘાતન નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી ઔદારિકાદિ શરીરને યોગ્ય પુદ્‌ગલોના જથ્થા એકઠા કરાય તે.

સંભિત કર્મ : પૂર્વે બાંધેલાં કર્મ, પૂર્વે એકઠાં કરેલાં કર્મો.

સંજીવની ઔષધિ : એક પ્રકારની વિશિષ્ટ ઔષધિ, કે જે ખાવાથી બળદ પણ મનુષ્ય થઈ જાય, લાગેલા ઘા રૂઝઈ જાય તે.

સંજ્વલન કષાય : અતિશય આછા–પાતળા કષાય, ચારિત્ર–જીવનમાં પણ કંઈક કલુષિતતા લાવે, યથાખ્યાતચારિત્રને રોકે તે.

સંદિગ્ધ : શંકાવાળું, હૃદયમાં શંકા હોય તે, મતિજ્ઞાનના બહુઅબહુ વગેરે ૧૨ ભેદોમાંનો ૧ ભેદ.

સંદેહાત્મક : ડામાઠોળ, અસ્થિર, જે વાતમાં સંદેહ છે તે.

સંપદા : સૂત્રો બોલતાં વિશ્રામ લેવાનાં સ્થાનો, સૂત્રો બોલતાં બોલતાં અટકવાનાં સ્થાનો, જેમ કે નવકાર ની ૮ સંપદા.

સંપરાય : કષાય, ક્રોધાદિ, સૂક્ષ્મ–સંપરાય = ઝીણો – પાતળો કષાય.

સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ : પ્રકર્ષને પામેલ અધ્યાત્મયોગ, ક્ષપકશ્રેણી, આત્માની મોહની મોહક્ષયવાળી કેવલજ્ઞાન નજીકની જે અવસ્થા.

સંમૂર્છિમ : માત–પિતાના સંયોગ વિના જેનો જન્મ થાય તે.

સંયમસ્થાન : ચારિત્રવાળા જીવોમાં પરસ્પર અધ્યવસાય સ્થાનોની તરતમતા.

સંયોગિકભાંગા : બે–ત્રણ–ચાર–વસ્તુઓનો સંયોગ કરવાથી જે ભાંગા થાય તે.

સંરંભ : પાપ કરવાની ઈચ્છા, ખોટું કરવાની મનોવૃત્તિ.

સંરક્ષણાનુબંધી : સ્ત્રી અને ધનને સાચવવાની અતિશય મૂર્છા–મમતા–રૌદ્રધ્યાનનો ચોથા ભેદ.

સંલાપ : વારંવાર બોલાવવું તે, **"આલાવે–સંલાવે."**

સંલીનતા : શરીરને સંકોચી રાખવું, ઈન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખવી, મનને વિષય-કષાયથી દૂર રાખવું તે.

સંલેખના કરવી : ઈચ્છાઓને સંકોચવી, ટૂંકાવવી, ધારેલાં વ્રતોમાં લીધેલી છૂટછૂટાને પણ ટૂંકાવવી.

સંવચ્છરી પ્રતિ : બાર મહિને કરાતું પ્રતિક્રમણ, વાર્ષિક પ્રતિક્રમણ, પજુસણમાં છેલ્લે દિવસે કરાતું પ્રતિક્રમણ.

સંવરતત્ત્વ : આવતાં કર્મોને રોકવાં, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ આદિ ૫૭ પ્રતિભેદો, આશ્રવવિરોધી જે તત્ત્વ.

સંવાસાનુમભિ : પોતાના પરિવાર અને ધનાદિ ઉપર મમતાપાત્ર હોય તે તેની વાત કરે નહીં, સાંભળે નહીં, પરંતુ મમતાપાત્ર જ હોય તે.

સંવેગપરિણામ : મોક્ષતત્ત્વની અતિશય રુચિ-પ્રીતિવાળો પરિણામ.

સંસારસાગર : સંસારરૂપી દરિયો, જન્મમરણમય સંસારરૂપ સાગર.

સંસિદ્ધિ થવી : સમ્યગ્ પ્રકારે વસ્તુની સિદ્ધિ થવી, વસ્તુની પ્રાપ્તિ.

સંસારથાનવિચય (ધર્મસ્થાન) : ચૌદ રાજલોકમય સંસારમાં રહેલાં છ એ દ્રવ્યોનો વિચાર તે, ધર્મધ્યાનના ૪ ભેદોમાંનો ૧ ભેદ.

સંજ્ઞા : સમજણ, ચેતના, જ્ઞાન, આહારાદિ ૪ સંજ્ઞા તથા ક્રોધાદિ સંજ્ઞા તથા હેતુવાદો-પદેશિકી આદિ સંજ્ઞા.

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય : દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાવાળા પંચેન્દ્રિય જીવો.

સબલતીર્થ વંદું (કરજોડ) : શત્રુંજય-ગિરનાર આદિ સમસ્ત તીર્થો ને હું બે હાથ જોડીને ભાવથી વંદના કરું છું.

સકલ સંઘ : સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ સમસ્ત શ્રીસંઘ.

સકલાદેશ : સર્વ નયનો સાથે સાથે રાખીને વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાવવું અર્થાત્ પ્રમાણથી જણાતું વસ્તુનું સ્વરૂપ.

સકષાયી જીવ : કષાયવાળો જીવ, એકથી દસ ગુણસ્થાનક સુધીના જીવો, કષાયયુક્ત જીવ કર્મોમાં સ્થિતિ – રસ બાંધે છે.

સચિત્ત પરિહારી : જીવવાળી સચિત્ત વસ્તુઓનો ત્યાગ કરનાર.

સચેલક મુનિ : વસ્ત્રવાળા મુનિ- શ્વેતાંબર મુનિ.

સજ્જન પુરુષ : સારો માણસ, ગુણિયલ માણસ, ન્યાય-નીતિસંપન્ન.

સજ્ઝાય કરું : હે ગુરુજી ! હું સ્વાધ્યાય કરું!

સત્ : ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવધર્મવાળો પદાર્થ, વસ્તુ, ચીજ, વસ્તુરૂપે હોવું.

સત્તા : હોવું, વિધમાનતા, અસ્તિત્વ, આત્માની સાથે કર્મોની વિધમાનતા, તે કર્મોની સત્તા.

સત્તાગતકર્મ : બાંધ્યા પછી ભોગવાય નહીં ત્યાં સુધી સત્તામાં રહેલાં કર્મો.

સત્તાગત પર્યાય : જે પર્યાયો થઈ ચૂક્યા છે અને જે પર્યાયો ભાવિમાં થવાના છે તે સર્વ પર્યાયો દ્રવ્યમાં તિરોભાવે સત્તારૂપે રહેલા છે.

સત્ત્વ : પરાક્રમ, બળ, શક્તિ, તાકાત.

સત્ત્વશાળી : બળવાળો, ઘણા પરાક્રમવાળો પુરુષ.

સત્ત્વહીન : બળ રહિત, પરાક્રમરહિત, શક્તિવિનાનો પુરુષ.

સત્ય : યર્થાથ, સાચું, પ્રમાણિક જીવન, ૧૦ યતિધર્મમાંનો એક.

સદા આરાધક : હંમેશાં ધર્મની આરાધના કરનારા, ધર્મમય પરિણામાવળો.

સદાચાર : ઉત્તમ આચાર, જ્ઞાનાચારાદિ પંચવિધ આચાર.

સદા વિરાધક : હંમેશાં પાપમય આચરણ કરનારા, વિરાધના કરનારો જીવ.

સદ્ગતિ : ઉત્તમ ગતિ, સાંસારિક સુખની અપેક્ષાએ દેવગતિ.

સધવા સ્રી : પતિવાળી સ્રી, સૌભાગ્યવતી સ્રી, ધવ એટલે પતિ.

સનાતન : જેની આદિ નથી તે, અનાદિ.

સન્નિકર્ષ : ઈન્દ્રિય અને પદાર્થનો સંપર્ક, બન્નેનું જોડાવું.

સન્માર્ગ : જિનેશ્વર પરમાત્માએ બતાવેલો સંસાર તરવાનો સાચો માર્ગ.

સંન્યાસવ્રત : સંન્યાસ એટલે ત્યાગ, ત્યાગવાળું જે વ્રત તે. ધર્મસંન્યાસ એટલે ક્ષયોપશમભાવવાળા ધર્મોનો ક્ષપકશ્રેણીમાં કરાતો ત્યાગ તે ધર્મસંન્યાસ અને તેરમા ગુણઠાણાના છેડે કરાતો ત્રણ યોગોનો ત્યાગ તે યોગ સંન્યાસ.

સપર્યવસિતશ્રુત : જે શ્રુતજ્ઞાનનો અંત આવે તે, અન્તવાળું શ્રુત, દ્રવ્યથી એક વ્યક્તિને આશ્રયી, ક્ષેત્રથી ભરત ઐરાવત આશ્રયી, એમ કાલભાવથી જે શ્રૂતજ્ઞાનનો અંત આવવાનો હોય તે.

સપ્તભંગી : "સ્યાદ્ અસ્તિ" વગેરે સાત ભાંગાઓનો સમૂહ.

સમકિતપ્રાપ્તિ : જિનેશ્વર પરમાત્માના ધર્મની યથાર્થરુચિ થવી, સાચા દેવ, ગુરુ અને ધર્મ પ્રત્યે પ્રીતિ, વિશ્રવાસ જામવો.

સમચતુરસ્ર સંસ્થાન : જેના શરીરના ચારે ખૂણા સમાન માપના છે તે, જમણા ઢીંચણથી ડાબો ખભો, ડાબા ખભાથી જમણો ઢીંચણ, કપાલના મધ્યભાગથી પલોંઠીનો મધ્યભાગ, પલોંઠીનું અંતર. આ ચારે માપો જ્યાં સમાનપણે છે તે.

સમતોલ વૃતિ : જેનું મન કોઈના પક્ષમાં ખેંચાતું નથી તે, બન્ને બાજુ સમાન મનનો પરિણામ છે તે.

સમન્વય કરવો : પરસ્પર વિરોધી દેખાતી બે વસ્તુઓને જુદી જુદી વિધાક્ષાથી બરાબર સમજીને યથાર્થપણે બેસાડવી તે.

સમન્વયવાદ : અપેક્ષાવાદ, સ્યાદ્વાદ, વિરોધી દેખાતા ધર્મોમાં પણ અપેક્ષાથી સમન્વય સમજાવનાર વાદ.

સમભાવમુદ્રા : જેની મુખમુદ્રા ઉપર રાગ કે દ્વેષ બિલકુલ નથી તે.

સમભિરૂઢનય : જે શબ્દનો ધાતુપ્રત્યયથી જેવો અર્થ થતો હોય તે જ પ્રમાણે શબ્દ પ્રયોગ કરનારી દ્રષ્ટિ, જેમ કે મનુષ્યોનું પાલન કરે તે નૃપ અને પૃથ્વીનું પાલન કરે તે ભૂપ.

સમભૂતલા પૃથ્વી : લોકનો અતિશય મધ્યભાગ, જે ભૂમિથી ઉપર-નીચે સાત સાત રાજ થાય અને પૂર્વાદિ ચારે દિશામાં અર્ધો અર્ધો રાજ હોય તેવી સર્વ બાજુથી મધ્યના ૮ આકાશ-પ્રદેશવાળી ભૂમિ.

સમયક્ષેત્ર : અઢીદ્વીપ, જ્યાં મનુષ્યોનું જન્મ-મરણ છે તેવું ક્ષેત્ર, ચંદ્ર-સૂર્ય આદિની ગતિથી રાત્રિ-દિવસનો કાળ જ્યાં છે તે.

સમર્પણભાવ : આપણા ઉપર જેનો ઉપકાર છે તેને સર્વથા આધીન થઈ જવું તે.

સમવાયીકારણ : જે કારણ પોતે કાર્યરૂપે બની જાય તે કારણને સમવાયી કહેવાય છે. જેમ કે ઘડાનું સમવાયીકારણ માટી.

સમવેત : સહિત, યુક્ત, ધર્મસમવેત એટલે ધર્મથી યુક્ત તથા સમવાય સંબંધથી રહેલ.

સમશ્રેણી : જ્યારે આત્મા નિર્વાણ પામી મોક્ષે જાય છે ત્યારે આજુ બાજુના વધારાના એક પણ પ્રદેશને સ્પર્શ્યા વિના, જેટલા આકાશપ્રદેશોમાં પોતાની અવગાહના છે તેટલા જ આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શતો સ્પર્શતો સમાન પંક્તિથી ઉપર જાય છે તે.

સમસ્ત ચેષ્ટા : કાયિકા સભળી પ્રવુત્તિઓ, કાયા સંબંધી સઘળી ચેષ્ટાઓ.

સમાધિમરણ : મૃત્યુકાલે જ્યાં સમતા રહે, આર્ત-રૌદ્રધ્યાન ન થાય તે.

સમારંભ : પાપો કરવા સાધન-સામગ્રી ભેગી કરવી, પાપો કરવા માટે તત્પર થવું તે.

સમાલોચના : કરેલાં પાપોની સમ્યગ્ પ્રકારે આલોચના કરવી, પશ્ચાત્તાપ કરવો, દંડ સ્વીકારવો, પસ્તાવો કરવો.

સમિતિ : આત્મહિતમાં સમ્યગ્ પ્રકારે પ્રવૃત્તિ કરવી તે ઈર્યાસમિતિ આદિ પાંચ સમિતિ જાણવી.

સમુચિત : સાથે મળેલું, એકઠું થયેલું, રાશિરૂપે બનેલું.

સમુદ્ઘાત : સત્તામાં રહેલાં કર્મનો બળાત્કારે જલ્દી વિનાશ કરવો તે વેદના-કષાય આદિ ૭ સમુદ્ઘાત છે.

સમ્યક્ત્વ : સાચી દ્રષ્ટિ, વસ્તુસ્વરૂપે યથાર્થપણે સદ્હવું, સુદેવ-સુગુરુ અને

સુધર્મ પ્રત્યેની અવિચલ રુચિ.

સમ્યગ્ચારિત્ર : વીતરાગ પરમાત્માની આજ્ઞાનુસાર હેયભાવોનો ત્યાગ અને ઉપાદેયભાવોનું આચરવું તે.

સમ્યગદર્શન : સમ્ક્ત્વ, સાચી દ્રષ્ટિ, તત્ત્વભૂત પદાર્થોની શ્રદ્ધા.

સમ્યગદ્રષ્ટિ : સમ્યક્ત્જ જે આત્માને પ્રાપ્ત થયું હોય તે.

સમ્યગજ્ઞાન : સમ્યક્ત્વપૂર્વકનું જે જ્ઞાન તે.

સંયોગીદશા : યોગવાળી આત્માની દશા. ૧ થી ૧૩ ગુણઠાણાવાળી આત્માની દશા.

સર્વઘાતી : આત્માના ગુણોનો સર્વથા ઘાત કરનારાં કર્મો.

સર્વલોકવ્યાપી : ચૌદ રાજલોકપ્રમાણ સમસ્ત લોકમાં વ્યાપીને રહેનાર, ધર્મસ્તિકાય આદિ.

સર્વવિરતિ : હિંસા, જૂઠ–ચોરી આદિ પાપોનો સર્વથા ત્યાગ, સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ એમ સર્વ પાપોનો ત્યાગ.

સર્વવિરતિધર : સર્વથા પાપોનો ત્યાગ કરનાર મહાત્માં, પંચ–મહાવ્રતધારી સાધુ–સાધ્વીજી મ.

સર્વ સંવરભાવ : કર્મોનું આવવાનું સર્વથા અટકી જવું. મિથ્યાત્વ આદિ કર્મબંધના કોઈ હેતું જ્યાં ન હોય તે, ચૌદમુ ગુણસ્થાપક.

સહજસિદ્ધ : જે કાર્ય કરવામાં કર્તાને વધારે પ્રયત્ન કરવો ન પડે, સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ જાય તે.

સહજાનંદી : કર્મ વિનાનો આ આત્મા સ્વાભાવિક અનંત આનંદવાળો છે, ગુણોના આનંદમાં રમનારો છે.

સહસા : ઉતાવળે ઉતાવળે, લાંબા વિચાર વિનાનું.

સાંવ્યવહારિક નિગોદ : નિગોદમાંથી જે જીવો એક પણ નીકળ્યા છે અને અન્ય ભવ કરીને પુનઃ નિગોદમાં ગયા છે તેવા જીવો.

સાંવ્યહારિક પ્રત્યક્ષ : જે વિષય આત્માને સાક્ષાત્ ન દેખાય, પરંતુ ઈન્દ્રિયોની મદદથી અનુમાન વિના સાક્ષાત્ જણાય તે.

સાંશયિક મિથ્યાત્વ : જિનેશ્વર પરમાત્માનાં વચનો ઉપર શંકા કરવાવાળું મિથ્યાત્વ. મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકારોમાંથી એક.

સાકારોપયોગ : વસ્તુમાં રહેલા વિશેષધર્મને જાણવાવાળો બોધ, જ્ઞાનોપયોગ, અર્થાત્ વિશેષોપયોગ, જે જ્ઞાનમાં જ્ઞેયનો આકાર જણાય તે.

સાગરોપમ : ૧૦ કોડાકોડી પલ્યોપમનું એક સાગરોપમ થાય છે. સાગરની ઉપમાવાળો જે કાળ તે.

સાદિ સંસ્થાન : નાભિથી નીચેના અવયવો જ્યાં પ્રમાણસર હોય અને નાભિ ઉપરના અવયવો જ્યાં પ્રમાણસર ન હોય તે, ત્રીજું સંસ્થાન, તેનું બીજું નામ સાદિસંસ્થાન.

સાઢપોરિસી પચ્ચક્ખાણ : સૂર્યના પ્રકાશથી પુરુષના શરીરની અર્ધછાયા પડે ત્યારે પચ્ચક્ખાણનો જે ટાઈમ થાય તે, અર્થાત્ સૂર્યોદય પછી આશરે પાંચેક કલાક બાદ પચ્ચક્ખાણ પારવાનો સમય થાય તે.

સાત નય : નય એટલે સાપેક્ષ દ્રષ્ટિ, તેના સાત ભેદ છે. નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવં ભૂત.

સાત સમુદ્ઘાત : સત્તામાં રહેલાં કર્મોનો બળાન્કારે જલ્દી વિનાશ કરવો તે સમુદ્ઘાતપ તેના સાત ભેદ છે. (૧) વેદના, (૨) કષાય, (૩) મરણ (૪) વૈક્રિય (૫) તૈજસ, (૬) આહારક અને (૭) કેવલી સમુદ્ઘાત.

સાત રાજલોક : અસંખ્યાત યોજનનો એક રાજ થાય છે. એવા સાત રાજ પ્રમાણ સમભૂતલાથી નીચે લોક છે અને તેટલો જ ઉપર લોક છે.

સાત ગારવ : સુખની અતિશય આસક્તિ, સુખશેલીયાપણું, શરીરને અલ્પ પણ તકલીફ ન આપવાની વૃત્તિ.

સાતાવેદનીય : એક પ્રકારનું પુણ્યકર્મ, સાનુકૂળ સંયોગની પ્રાપ્તિ, શરીર નીરોગી હોવું, સુખનો અનુભવ થવો તે.

સાદિ : પ્રારંભવાળી વસ્તુ, છ સંસ્થાનમાંથી ત્રીજું સંસ્થાન. જેનું બીજું નામ સાચિ છે.

સાદિ–અનંત : જેની આદિ (પ્રારંભ) છે પરંતુ અંત નથી તે, જેમ કે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ – સિદ્ધત્વ અવસ્થા.

સાદિ–સાન્ત : જેની આદિ (પ્રારંભ) પણ છે અને અંત પણ છે તે, જેમ કે જીવની દેવ–નરક આદિ અવસ્થાઓ.

સાધકદશા : આત્મા મોહનીયાદિ ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરવા તરફ પ્રવર્તતો હોય તે વખતની અવસ્થા.

સાધનશુદ્ધિ : જે સાધ્ય સાધવું હોય તેને સાધી આપે તેવું યથાર્થ જે સાધન તે સાધનશુદ્ધિ, મોક્ષમાધ્ય હોય ત્યારે મોહક્ષયાભિમુખ રત્નત્રયીની આરાધના.

સાધારણ કારણ : અનેક કાર્યોનું જે કારણ હોય તે, એક કારણથી ભિન્ન–ભિન્ન અનેક કાર્યો થતાં હોય તે કારણને સાધારણ કારણ કહે વાય છે.

સાધારણ દ્રવ્ય : ધાર્મિક સર્વ કાર્યોમાં વાપરવાને યોગ્ય એવું સમર્પિત કરેલુ જે દ્રવ્ય તે.

સાધારણ વનસ્પતિકાય : અનંતા જીવો વચ્ચે એક જ ભોગ્ય શરીર પ્રાપ્ત થાય તે, એક જ ઔદારિકમાં અનંતા જીવોનું હોવું તે, તેના સૂક્ષ્મ અને બાદર બે ભેદ છે.

સાધુ : સાધના કરે તે, આત્મહિતનું આચરણ કરે તે. પંચમહાવ્રતાદિ પાળે તે (જૈન) સાધુ.

સાધ્યશુદ્ધિ : આત્માને કર્મ અને ભવના. બંધનમાંથી મુક્ત કરાવપણાનું જે સાધ્ય તે, સાધ્યશુદ્ધિ રાગાદિ મોહ- દશાના ત્યાગની જ જે દ્રષ્ટિ તે.

સાનુબંધ : ગાઢ, તીવ્ર, અતિશય મજબૂત, સાનુબંધકર્મબંધ એટલે તીવ્ર ચીકણો, ગાઢ કર્મનો બંધ.

સાપેક્ષવાદ : અપેક્ષાસહિત બોલવું અપેશાવાળું વચન, અનેકાન્તવાદ સ્યાદ્વાદ, જેમ કે રામચંદ્રજી લવ-કુશની અપેક્ષાએ પિતા હતા, પરંતુ દશરથની અપેક્ષાએ પુત્ર (પણ)હતા.

સામાયિક ચારિત્ર : સમતાભાવની પ્રાપ્તિવાળું જે ચારિત્ર, ઈષ્ટાનિષ્ટની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિમાં જ્યાં હર્ષ-શોક નથી તેવું ચારિત્ર. જેના ઈત્વરકથિત અને યાવત્કથિત એમ બે ભેદો છે.

સામાન્ય કેવલી : જે મહાત્માઓ મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરી, બારમે ગુણઠાણે જઈ, શેષ ત્રણ ઘાતીકર્મો ખપાવીને કેવલજ્ઞાન પામેલા છે પરંતુ તીર્થંકર-અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ નથી તે, સામાન્ય કેવલી.

સામાન્ય ગુણ : સર્વ દ્રવ્યમાં વર્તતા જે ગુણો હોય તે.

સામ્યતા : સમાનતા, બન્નેમાં સરખાપણું તુલ્યતા.

સાલંબનયોગ : આત્મસાધનામાં કોઈ ને કોઈ પરદ્રવ્યનું આલંબન લેવામાં આવે તેવો યોગ, તેવી સાધના.

સાવદ્યકર્મ : જે કાર્યમાં હિંસા-જૂઠ-ચોરી-મૈથુન અને પરિગ્રહાદિ પાપો હોય તેવાં કામો, પાપવાળાં કાર્યો.

સાવદ્યભાવ : પાપવાળા મનના વિચારો, મનના પાપિષ્ટ ભાવો.

સાવદ્યયોગ : પાપવાળી મન-વચન અને કાયાની પ્રવૃતિ.

સાસ્વાદન : અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયને લીધે સમ્યક્ત્વથી વમતાં મલિન આસ્વાદ હોય તે, બીજું ગુણસ્થાનક.

સિદ્ધચક્ર : અરિહંત-સિદ્ધ-આચાર્ય આદિ નવ પદોનું બનેલું જે ચક્ર તે સિદ્ધચક્ર.

સિદ્ધપદ : નવ પદોમાંનું બીજું પદ, બીજું સ્થાન, સિદ્ધ પરમાત્માઓનું સ્થાન.

સિદ્ધભગવાન્ : આઠ કર્મોથી રહિત શુદ્ધ-બુદ્ધ-નિરંજન અશરીરી પરમાત્મા.

સિદ્ધશિલા : લોકના ઉપરના અગ્રીમ ભાગથી એક યોજન નીચે પિસ્તાલીસ લાખ યોજન લાંબી–પહોળી, વચ્ચેથી આઠ યોજન જાડી, ચારે બાજુ ઊંડાઈમાં ઘટતી અંતે અતિશય પાતળી સ્ફટિક–રત્નમય જે શિલા તે, તેનું જ બીજું નામઈંષદ્પ્રાગ્ભારા છે.

સિદ્ધાયતન : શાશ્વત મૂર્તિઓ જેમાં છે એવાં મંદિરો. કુટો ઉપર, નંદનવાદિમાં, નંદીશ્વર દ્વીપમાં અને દેવલોકના વિમાનાદિમાં આવં જે શાશ્વત ચૈત્યો છે તે.

સિદ્ધિતપ : એક પ્રકારનો વિશિષ્ટ તપ, જેમાં એક ઉપવાસ પછી બેસણું, બે ઉપવાસ પછી બેસણું એમ યાવત્ આઠ ઉપવાસ સુધી જવું તે.

સુકૃતકરણી : ઉત્તમ કાર્યો આચરવાં, આત્માહિતનાં કાર્યો કરવાં. સુકૃતાનુમોદના : કરેલાં સારા કાર્યોની પ્રશંસા કરવી, અનુમોદના કરવી, સારાં કાર્યો કરીને રાજી થવું.

સુખશેલિયાપણું : આરામીપણું, શરીરને ઘણું સાચવીને કામ કરવાપણું.

સુદીપક્ષ : અજવાળિયાવાળું પખવાડિયું, જે દિવસોમાં દિન– પ્રતિદિન ચંદ્રની વૃદ્ધિ થાય તે.

સુધીર : અતિશય ધીરજવાળો, ગંભીર, ઊંડા ચિંતનવાળો.

સુમનસ : ફૂલ અથવા દેવ તથા સારા મનવાળો.

સુરપુષ્પવૃષ્ટિ : દેવોએ કરેલાં ફૂલોની વૃષ્ટિ, પ્રભુજીના સમવસરણકાલે દેવો ફૂલો વરસાવે છે તે.

સુરભિગંધ : અતિશય સુગંધ, ઊંચી ગંધ.

સુષમા : સુખવાળો કાળ, અવસર્પિણીનો બીજો આરો જેનું માપ ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમ છે.

સુષમાદુષમા : સુખ અભિક અને દુ:ખ ઓછું છે એવો કાળ, અવસર્પિણીનો ત્રીજો આરો, જેનું માપ બે કોડાકોડી સાગરોપમ છે.

સુષમાસુષમા : સુખ જ સુખવાળો જે કાળ, અવસર્પિણીનો પહેલો આરો, જેનું માપ ચાર કોડાકોડી સાગરોપમ છે.

સુસ્વર : કોયલના જેવો મધુર કંઠ પ્રાપ્ત થાય તે.

સૂચિશ્રેણી : એક આકાશપ્રદેશની જાડી અને પહોળી, સાત રાજ લાંબી સોય જેવી આકાશ–પ્રદેશોની પંક્તિ.

સૂક્ષ્મ અંગો : શરીરમાં રહેલાં અતિશય ઝીણાં અવયવો–અંગો.

સુક્ષ્મ એકેન્દ્રિય : જે જીવોનું શરીર (સમૂહ હોવા છતાં પણ) ચર્મ–ચક્ષુથી ન દેખી શકાય એવા પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ સ્થાવર જીવો.

સૂક્ષ્મકાળપુદ્‌ગલ પરાવર્તન : ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના સર્વ સમયોને એકજીવ મૃત્યુ વડે ક્રમશઃ સ્પર્શીસ્પર્શીને પૂરા કરે તેમાં જેટલો કાળ લાગે તેટલો સમય, અનંત ઉ.અ. કાળ.

સૂક્ષ્મદ્રવ્યપુદ્‌ગલ પરાવર્તન : ઔદારિક આદિ વર્ગણાઓરૂપે સંસારમાં રહેલા તમામ પુદ્‌ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યને ઔદારિકરૂપે અથવા વૈક્રિયરૂપે એમ કોઈ પણ એક રૂપે ગ્રહણ કરીને પૂર્ણ કરતાં જે કાળ થાય તે કાળનું નામ સૂ.દ્ર.પુ.પ.

સૂક્ષ્મ નિગોદ : અનંતા જીવોનું એક શરીર તે નિગોદ અથવા સાધારણ વનસ્પતિકાય, તેવાં અસંખ્ય શરીરોની લુંબ ભેગી થાય તો પણ જે ચર્મચક્ષુથી ન દેખાય તે સૂક્ષ્મ નિગોદ.

સૂક્ષ્મ ભાવ પુદ્‌ગલ પરાવર્તન : રસબંધનાં સર્વ અવ્યવસાયસ્થાનોને આ એકજીવ ક્રમશઃ મૃત્યુ વડે સ્પર્શી સ્પર્શીને પૂર્ણ કરે તેમાં જેટલો કાળ થાય ને સૂક્ષ્મ ભાવ પુ. પરાવર્તન.

સૂક્ષ્મ શરીર : અસંખ્ય શરીરો ભેગાં મળે તો પણ જે ચર્મચક્ષુથી ન દેખી શકાય તે.

સૂક્ષ્મ સંપરાય : દસમું ગુણસ્થાનક, જેમાં સંજ્વલન લોભ સૂક્ષ્મરૂપે જ માત્ર બાકી હોય, બાકીના સર્વ કષાયો જેમાં ઉપશાન્ત હોય અથવા ક્ષીણ થયેલા હોય તે.

સોપાક્રમી : જે કર્મ અપવર્તના વડે તૂટીને નાનું થાય ત્યારે તેમાં કંઈ ને કંઈ ઉપક્રમ (એટલે નિમિત્ત) મળે જ તે, અર્થાત્ નિમિત્ત મળવા વડે કર્મ તૂટીને નાનું થાય તે, અથવા ભલે નાનું ન થાય તો પણ મૃત્યુ વખતે નિમિત્ત મળે તે.

સૌભાગ્ય : સુખવાળી સ્થિતિ, લોકો વહાલ ઉપજાવે તેવી સ્થિતિ, પુણ્યોદયવાળો કાળ, ઓછુંવત્તું કામ કરવા છતાં લોકોને જે ગમે જ, રુચે જ, જેને જોઈને લોકો આનંદ પામે તે.

સ્કંધ : બે અથવા બેથી અધિક અનેક પુદ્‌ગલપરમાણુઓનો પિંડસમૂહ તે સ્કંધ.

સ્તવન : પ્રભુના ગુણગાન કરવા, પ્રભુ પાસે આત્મદોષો પ્રદર્શિત કરી પ્રભુજીના ઉપકારને ગાવા.

સ્તુતિપ્રિય : જેને પોતાની પ્રશંસા જ અતિશય વ્હાલી હોય તે.

સ્તેનપ્રયોગ : ચોરને ચોરી કરવાના કામમાં મદદગાર થવું તે.

સ્તેયાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન : ચોરી કરવા માટેનો પ્લાન દોરવા સતત તેના જ વિચારોમાં

ગૂંથાઈ રહેવું.

સ્ત્યાનગૃદ્ધિ : થીણદ્ધિ, પિંડીભૂત થઈ છે આસક્તિ જેમાં તે, એક પ્રકારની ઘોર નિંદ્રા, તેનું જ નામ સ્ત્યાનર્ધિ પણ છે.

સ્ત્રીવેદ : પુરુષની સાથે ભોગની અભિલાષા થાય તે, અથવા સ્ત્રી આકારે શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે.

સ્થંડિલભૂમિ : નિર્દોષ ભૂમિ, જ્યાં જીવહિંસા આદિ ન થાય તેમ હોય તેવી ભૂમિ.

સ્થલચર : ભૂમિ ઉપર ચાલનાંરા પ્રાણી ગાય, ભેંસ, બકરી, ઘોડો, હાથી કૂતરા, બિલાડાં વગેરે.

સ્થાનકવાસી : સ્થાનમાં જે (ઉપાશ્રય આદિમાં જ) રહીને ધર્મ કરનાર, મૂર્તિને ભગવાન તરીકે ન સ્વીકારનાર, મૂર્તિ–મંદિરને પૂજ્ય તરીકે ન માનનાર.

સ્થાનાન્તર : એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને જવું તે, ચાલુ સ્થાનનો ત્યાગ કરવો તે.

સ્થાપનાનિક્ષેપ : મુખ્ય વસ્તુની ગેરહાજરીમાં તેની સ્મૃતિ નિમિત્તે તે આકારવાળી અથવા તે આકાર વિનાની વસ્તુમાં મુખ્ય વસ્તુનો આરોપ કરી મુખ્ય વસ્તુની કલ્પના કરવી તે, જેમ કે પ્રભુની પ્રતિમાને પ્રભુ માનવા.

સ્થાવર જીવ : સુખ અને દુ:ખના સંજોગોમાં પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે જે જીવ હાલીચાલી ન શકે, સ્થિર જ રહે તે.

સ્થાવર તીર્થ : જેનાથી સંસાર તરાય તે તીર્થ, એક જ સ્થાને સ્થિર જ રહે તેવું તીર્થ તે સ્થાવર તીર્થ, જેમ કે શત્રુંજય, ગિરનાર, આબુ, સમ્મેતશિખર, રણકપુર ઈન્યાદિ.

સ્થિતિઘાત : કર્મોની લાંબી–લાંબી બાંધેલી સ્થિતિને તોડીને નાની કરવી તે, સ્થિતિના અગ્રિમ ભાગથી ઉત્કૃષ્ટપણે સેંકડો સાગરોપમપ્રમાણ અને ધન્યથી પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગપ્રમાણ, સ્થિતિ તોડવી, નાની કરવી તે.

સ્થિતિબંધ : કર્મોમાં સ્થિતિનું નક્કી કરવું તે. બંધાયેલું કર્મ આત્મા સાથે ક્યાં સુધી રહેશે એ નક્કી થવું તે.

સ્થિરબુદ્ધિ : ઠરેલ બુદ્ધિ, સારા–નરસા અનુભવોથી ઘડાયેલ બુદ્ધિ, અતિશય સ્થિર ગંભીર બુદ્ધિ.

સ્થૂલ વ્રત : મોટાંમોટાં હિંસા, જૂઠ, ચોરી આદિ પાપોનો ત્યાગ કરવાપૂર્વકના શ્રાવકનાં વ્રત.

સ્નાત્રાભિષેક : દેવોએ પ્રભુજીને જન્મ સમયે મેરુપર્વત ઉપર જેમ નવરાવ્યા, તેના અનુકરણરૂપે સ્નાત્રમહોત્સવ કરવો તે.

સ્નિગ્ધ સ્પર્શ : કોઈ પણ વ્યક્તિ (અથવા વસ્તુ) પ્રત્યેના સ્નેહમાત્રથી જે રાગ થાય તે.

સ્નેહાંધ : વ્યક્તિ પ્રત્યેના સ્નેહમાં અંધ બનેલ માનવી.

સ્પર્ધક : સરખેસરખા રસાવિભાગ જેમાં હોય તેવા કર્મપરમાણુંઓનો સમુદાય તે વર્ગણા, એકોત્તર વૃદ્ધિના ક્રમે થયેલી વર્ગણાઓનો જે સમુદાય તે સ્પર્ધક.

સ્પૃહા : ઝંખના, વાસના, ઈચ્છા, અભિલાષા, આસક્તિ.

સ્મૃતિભ્રંશ : યાદશક્તિ ન હોવી, સ્મરણશક્તિનો અભાવ.

સ્યાદ્‌વાદ : અપેક્ષાપૂર્વક બોલાવું, જગતના સર્વ ભાવો અપેક્ષાપૂર્વક જ છે તેથી જેમ છે તેમ સમજવા–સમજાવવા.

સ્વચ્છંદતા : મોહને લીધે વિવેક વિના, હિતાહિતની દ્રષ્ટિ વિના મરજી મુજબ વર્તવું.

સ્વતંત્રતા : પરવશતા ન હોવી, પરાધીનતાનો અભાવ.

સ્વદારાસંતોષ : નાત–જાતના સાંસારિક–સામાજિક વ્યવહારોથી પ્રાપ્ત થયેલી પોતાની સ્રીમાં જ સંચોષ માનવો. એવી જ રીતે સ્રીએ સ્વપુરુષમાં જ સંતોષ માનવો.

સ્વપર કલ્યાણકારી : પોતાનું અને પારકાનું કલ્યાણ કરનારી વસ્તું.

સ્વભાવદશા : ક્રોધાદિ કષાયો અને વિષયવાસનાનો ક્ષય કરવાપૂર્વક આત્મગુણોની ઉપાદેયતા તરફની જે દ્રષ્ટિ તે, પરભાવદશાના ત્યાગપૂર્વકની જે દ્રષ્ટિ.

સ્વયંસંબુદ્ધ : જે મહાત્માઓ પોતાની મેળે જ સ્વયં પ્રતિબોધ પામી, વૈરાગી બની, સંસાર ત્યાગ કરે તે.

સ્વરૂપસૂચક : વસ્તુના સ્વરૂપમાત્રને બતાવનારું જે વિશેષણ હોય પરંતુ ઈતરનો વ્યવચ્છેદ ન કરતું હોય તે.

સ્વલિંગસિદ્ધ : પંચમહાવ્રતધારી એવા સાધુપણાના લિંગમાં જે જીવો કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષે જય તે.

સ્વસ્તિક : સાથિયો, મંગળ, કલ્યાણ કલ્યાણનું પ્રતીક.

સ્વાધ્યાય : આત્માનું જેમાં અધ્યયન હોય તે, આત્માનું ચિંતન–મનન જેમાં હોય તેવું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ભણવું.

સ્વાધ્યાયરસિક: અધ્યાત્મજ્ઞાનના જ રસવાળો આત્મા.

હરિયાળી : લીલી લીલી ઊગેલી ગાઢ વનસ્પતિ.

હર્ષનાદ : અતિશય હર્ષ થવાથી કરાતી ઘોષણા.

હિંસાનુબંધી : હિંસાના જ વિચારો, હિંસાત્મક વિચારોનો ગાઢ અનુબંધ.

હિતકારી : આત્માના કલ્યાણને કરનારા, સમાજ આદિના કલ્યાણને કરનાર.

હિતાવહ : આત્માના કલ્યાણને આપનાર.

હીનબલ : ઓછા બળવાળું, જેનું બળ ન્યૂન છે તે.

હીનબુદ્ધિ : ઓછી બુદ્ધિવાળું, જેની બુદ્ધિ ન્યૂન છે તે.

હીનશક્તિક : ઓછી શક્તિ છે જેમાં તે.

હુંડસંસ્થાન : છઠ્ઠું સંસ્થાન, જેમાં બધાં જ અંગો પ્રમાણ વિનાનાં હોય છે તે.

હ્રદયગત ભાવ : હૈયામાં રહેલા ભાવ, પેટમાં રહેલી વાત.

હેતું : સાધ્યને સાધનારી નિર્દોષ પ્રબળ યુક્તિ.

હેતુવાદોપદેશિકી : માત્ર વર્તમાન કાળનો જ વિચાર કરવાવાળી જે સંજ્ઞા–અલ્પવિચારક શક્તિ.

હેય : ત્યજવા લાયક, છોડી દેવા યોગ્ય.

ક્ષણવર્તી : એક ક્ષણમાત્ર રહેનાર, એક સમયમાત્ર વર્તનાર.

ક્ષણિકવાદ : સર્વ વસ્તુઓ ક્ષણમાત્ર સ્થાયી છે, બીજા જ સમયે અવશ્ય નાશ પામનાર જ છે એવો એકાન્તમત અર્થાત્ બૌદ્ધદર્શન.

ક્ષપકશ્રેણી : મોહનીય કર્મનો નાશ કરતાં કરતાં ગુણઠાણાં ચડવાં. ૮ થી ૧૨ ગુણસ્થાનક સુધી આ ક્ષપકશ્રેણી કહેવાય છે.

ક્ષમા : ક્રોધના પ્રસંગો હોવ છતાં ક્રોધ ન કરવો. ગળી જવું, માફી આપવી અને માફી માગવી.

ક્ષમાયાચના : આપણાથી થયેલા અપરાધની માફી માગવી.

ક્ષમાશ્રમણ : ક્ષમાની પ્રધાનતાવાળા મુનિ.

ક્ષયજન્ય : કર્મોના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા (ગુણાદિ) ભાવો.

ક્ષયોપશમ : ઉખયમાં આવેલાં કર્મોની તીવ્ર શક્તિને હણીને મંદ કરીને ભોગવવી અને અનુદિત કર્મો જે ઉદીરણા આદિથી ઉદયમાં આવે તેમ છે તેને ત્યાં જ દબાવી દેવાં તે.

ક્ષાયિક ભાવ : કર્મોના ક્ષયથી થનારો જે ભાવ, કેવલજ્ઞાન, કેવળદર્શન, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વાદિ ગુણો.

ક્ષાયિકવીતરાગ : મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાથી બનેલા વીતરાગ, ૧૨–૧૩–૧૪મા ગુણસ્થાનકવાળા જીવો.

ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ : દર્શનમોહનીય સપ્તકના સર્વથા ક્ષયથી પ્રાપ્ત થયેલું જે સમ્યક્ત્વ તે.

ક્ષાયોપશમિકભાવ : ઉદયમાં આવેલા કર્મને હળવું (મંદરસવાળું) કરીને ઉદય દ્વારા ભોગવવું અને અનુદિતને (જે કર્મ અત્યારે ઉદયમાં નથી પરંતુ ઉદીરણાના બળે

ઉદયમાં આવી શકે તેમ છે તેને) ત્યાં જ ઉપશમાવી દેવું તે ક્ષયોપશમથી મળેલા જે જે ગુણો તે.

ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વ : દર્શનસપ્તકની સાત પ્રકૃતિઓના ઉદિત કર્માંશને મંદરસવાળું કરી ભોગવી ક્ષય કરવો અને અનુદિત અંશને ઉપશમાવવો તે દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલું જે સમ્યક્ત્વ તે.

ક્ષીણજંઘાબળ : જેના શરીરમાં હાલવાચાલવાનું અર્થાત્ વિહારદિ કરવાનું બળ ક્ષીણ થયું છે તે.

ક્ષીણમોહ ગુસ્થાનક : મોહનીય કર્મ સર્વથા જેમનું ક્ષીણ થઈ ગયું છે તે.

ક્ષીરસમુદ્ર : દૂધ જેવું છે પાણી જેનું એવો સમુદ્ર તે ક્ષીરસમુદ્ર, જેના પાણીથી દેવો મેરુપર્વત ઉપર પ્રભુનો જન્મમહોત્સવ ઊજવે છે.

ક્ષુધાપરિગ્રહ : ગમે તેવી ભૂખ લાગી હોય તોપણ સાધુને કલ્પે તેવો શુદ્ધ–નિર્દોષ આહાર ન મળે તો પણ સમતા રાખે પરંતુ ક્રોધાદિ નહીં તથા દોષિત આહાર લે નહી.

ક્ષુલ્લક ભવ : નાનામાં નાના આયુષ્યાવળો જે ભવ તે ક્ષુલ્લક ભવ. ૨૫૬ આવલિકાનો ૧ ક્ષુલ્લકર ભવ થાય છે.

ક્ષેત્રવૃદ્ધિ : શ્રાવકનાં બાર વ્રતોમાં છઠ્ઠા વ્રતનો એક અતિચાર, એક દિશાના માપમાં બીજા દિશાનું માપ ઉમેરવું.

જ્ઞપ્તિ : જ્ઞાનપણું, જાણપણું, જાણવું.

જ્ઞાતભાવ : જાણીબૂઝીને પાપ કરાય તે.

જ્ઞાન : જાણવું, જાણકારી, વસ્તુસ્થિતિની સમજ.

જ્ઞાનદ્રવ્ય : જ્ઞાનની, જ્ઞાનનાં સાધનો–પુસ્તકાદિની સુરક્ષા માટે રખાતું દ્રવ્ય.

જ્ઞાનપંચમી : જ્ઞાનની આરાધના માટેની પાંચમ, કારતક સુદ પાંચમ.

જ્ઞાનપિપાસા : જ્ઞાન ભણવાની ઈચ્છા, જ્ઞાન મેળવવાની તાલાવેલી.

જ્ઞાનાચાર : પોતાનામાં, પરમાં, અને ઉભયમાં જ્ઞાન કેમ વધે– એવા જ્ઞાનવર્ધક આચારો.

જ્ઞાનાતિચાર : જ્ઞાનની, જ્ઞાનીની અને જ્ઞાનનાં સાધનોની આશાતના તિરસ્કાર–અપમાન આદિ કરવાં તે.

જ્ઞાનાતિશય : જગત્‌ના સામાન્ય કોઈ પણ માનવીમાં ન સંભવી શકે એવું અદ્‌ભૂત સંપૂર્ણ ત્રિકાળવર્તી જ્ઞાન.

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ : જ્ઞાનને ઢાંકે એવું જે કર્મ તે.

જ્ઞાનોપયોગ : વસ્તુમાં રહેલા વિશેષ ધર્મને જાણવાવાળો ઉપયોગ, તેનું બીજું નામ સાકારોપયોગ. અથવા વિશેષોપયોગ છે.

જ્ઞેય : જાણવાલાયક, જાણવાલાયક પદાર્થ.
પરિપાટી : ક્રમ, અનુક્રમ.
પંડિતમરણ : સંલેખના આદિ વિશિષ્ઠ તપ અને સમાધિ પૂર્વકનું મૃત્યુ.
અર્થાપત્તિત્યાય : જે અર્થ શબ્દથી સ્પષ્ટ ન કહેવાયો હોય પરંતુ અર્થથી સમજાતો હોય તે.
કાલાણુ : એકેક આકાશપ્રદેશમાં રહેલા કાલદ્રવ્યના એએક છૂટા છૂટા અણું (એમ દિગંબર આમ્નાય માને છે.)
કુલકર : યુગલિક કાળની સમાપ્તિ થવાના આવસર ઉપર રાજ્ય, લગ્ન, નીતિ આદિના પ્રવર્તક પુરુષો, મર્યાદાઓ પ્રવર્તાવનાર.
ચરમશરીરી : છેલ્લું જ શરીર જેને છે તે, અર્થાત્ આ ભવ પછી જેને બીજો ભવ કરવાનો નથી તે
ત્રસરેણું : સૂક્ષ્મ રજ. અનન્ત પરમાણુઓનો સમુદાય.
ત્રસનાડી : ૧ રાજ પૂર્વ–પશ્ચિમ ઉત્તર–દક્ષિણ પહોળી અને ચૌદ રાજ ઊંચી એવી ભૂમિ કે જે ભૂમિમાં જે ત્રસજીવો જન્મે – મરે છે તે ભૂમિ.
નરકપાલદેવ : નારકીના જીવોને દુઃખ આપનારા દેવો, અર્થાત્ પરમાધામી દેવો.
પક્ષધર્મતા : હેતુનું પક્ષમાં હોવું, જેમ કે ધૂમવાળો આ પર્વત છે.
ભવાબ્ધિતારિણી : સંસારરૂપી સમુદ્રથી તારનારી વાણી.
કૃત–કારિત–મોદન : મેં જે જે પાપો કર્યાં હોય, કરાવ્યાં હોય અને અનુભોધાં હોય, તે પાપો.
ભવદુઃખભંજક : સંસારનાં સર્વ દુઃખોને તોડી નાખનારા.
સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ : પરમાત્મા સમ્યગ્જ્ઞાનના આનંદસ્વરૂપ છે, પૂર્ણજ્ઞાનમય સ્વરૂપવાળા છે.
જિન્શાસનેન્નતિકરા : જૈન શાસનનો પ્રભાવ વધારનારા.
રત્નત્રયારાધકા : જ્ઞાન–દર્શન અને ચારિત્ર આ રત્નત્રયીનું આરાધન કરનારા.
જિનાપાદયુગં : જિનેશ્વર પરમાત્માનું ચરણયુગલ.
સ્વર્ગસોપાનં : પરમાત્માનું દર્શન એ સ્વર્ગનું પગથિંયુ છે.
પાણક્કમણે : પ્રાણ ચાંપ્યા હોય.
બીયક્કમણે : બીજ ચાંપ્યાં હોય.
કમ્મટ્ઠવિણાસણ : આઠ કર્મોનો વિનાશ કરનારા.
જગભાવવિઅક્ખણ : જગતના ભાવોને જાણવામાં વિચક્ષણ.
દુહદુરિઅ ખંડણ : દુઃખ અને પાપોનો વિનાશ કરનારા.
ગુણગણરત્નભંડાર : હે પ્રભુ ! તમે ગુણોના સમૂહરૂપી રત્નોના ભંડાર છો.
દેખે નિજગુણહાણ : પોતાનામાં ગુણો ઓછા જ છે એમ જે દેખે તે.
ત્રાસ ધરે ભગભય થકીઃ સંસારની (સાનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ) તમામ પરિસ્થિતિ દુઃખ જ

આપનારી છે એમ સમજી તેના ભયથી સદા કાળ મનમાં ખોદ ધારણ કરે તે.

ભવ માને દુઃખખાણ : સંસાર એ દુઃખોની ખાણ જ છે એમ માને.

બાહ્યાભ્યંતર નિર્ગ્રંથ : બહારથી અને અંદરથી (દ્રવ્યથી અને ભાવથી) નિર્ગ્રંથ(સાધુ) થવું તે.

ઔદાસિન્યવૃતિ : સુખ અને દુઃખ ઉપર રાગ દ્વેષ છોડી પરમ મધ્યસ્થપણું રાખવું તે.

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં : અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી અંધ બનેલાને.

જ્ઞાનાંજનશલાક્યા : જ્ઞાનરૂપી અંજનની સળી આંજવા વડે.

ચક્ષુરુન્મીલિતં યેન : જેના વડે ચક્ષુ ઉઘાડાય છે તે ગુરુજીને.

ભવસ્થિતિ પરિપાક : સંસારમાં જન્મ–મરણ થવાની જે સ્થિતિ, તેનું પાકી જવું, પૂર્ણ થવા આવવું.

મગસેલિયો પથ્થર : એક એવો વિશિષ્ટ પથ્થર કે જે ગમે તેવો મેઘ વરસે તો પણ ભીંજે નહીં.

પ્રશમરસનિમગ્ન : અતિશય શાન્તરસમાં ડૂબેલું.

કામિની સંગશૂન્ય : સ્રીના સંયોગથી રહિત. સ્રી વિનાના.

અકિંચનતા : સંપૂર્ણ અપરિગ્રહ દશા.

અણિમાલબ્ધિ : શરીર નાનામાં નાનું કરી શકવાની ચમત્કારિક જે શક્તિ તે.

અંડજ : ઈંડા સ્વરૂપે જન્મ થાય તે.

અતિથિ : જેના આગમનમાં તિથિ અજ્ઞાત હોયતે. અર્થાત મહેમાન.

અપવર્ગ : મોક્ષ – મુક્તિ– સિદ્ધાવસ્થા.

આયતન : આધાર, ઘર, મંદિર, આશ્રય.

ઇંગિનીમરણ : વિશિષ્ઠ સમાધિપૂર્વકનું મૃત્યું.

ઉદુમ્બર : એક ફળ વિશેષ, જે અનંતકાય ગણાય છે.

ઉપિધ : જ્ઞાનાદિ ગુણોની વૃદ્ધિકારક સામગ્રી

ઉપાસક : શ્રાવક, ઉપાસના કરનાર.

કાલચક્ર : બાર આરાનો સમૂહ, ઉત્સર્પિણી

કુલકર : યુગલિક કાળના અંત સમયે નીતિ નિયમો ઘડનારા રાજાઓ.

ક્ષપણ : ઉપવાસ

ખાદ્ય : ખાવા લાયક આહાર.

ગણિની : સમુદાયનાં વડીલ સાધ્વીજી મ.

ચતુર્થભક્ત : ચોથ ભક્ત, આગળ પાછળ એકાસણાવાળો ઉપવાસ.

જુગુપ્સા : નિંદા, ધ્રુણા, અપ્રીતિભાવ.
ત્રસનાડી : એક ગજ લાંબી–પહોળી અને ચૌદરાજ ઉંચી એવી ત્રસ જીવોને જન્મ–મરણની જગ્યા (ભૂમિ)
ત્રસરેણુ : પારિભાષિક એક માપ, આઠ બાદર પરમાણુ બરાબર એક ત્રસરેણુ.
ધર્મધ્વજ : ઈન્દ્રધ્વજ, ધર્મનો સુચક એવો ધ્વજ.
નિમેષ : આંખનો પલકારો.
પશ્ચાનુપૂર્વી : ઉલટા ક્રમે વસ્તુ કહેવી.
પૂર્વાનુપૂર્વી : છૂટા – છવાયા વિષયો, પરચુરણ પ્રસંગો.

પ્રાસુક : નિર્દોપ, કલ્પે તેવું
જિનાલય : જિન + આલય = જિનેશ્વરનું મંદિર.
તીર્થ : જે તારે તેને તીર્થ કહેવાય.
તીર્થંકર : ધર્મ તીર્થ સ્થાપનાર.
અનભિજ્ઞ : અજ્ઞાની – અજાણ.
અવજ્ઞા : અવિનય.
પ્રક્ષાલ : અભિષેક.
અંગલૂંછણાં : પ્રતિમાજી લૂંછવાનાં વસ્ત્રો
પાટલુંછણાં : ભગ.ની બેઠક લૂછવાનાં કપડાં.
ચૈત્ય : દેરાસર તથા પ્રતિમા.
આશાતના : અવિનય – અવિવેક.
સિદ્ધાયતન : દેરાસર – જિનાલય.
અપવર્ગ : મોક્ષ.
પરિગ્રહ : વસ્તુનો સંગ્રહ.
શક્રસ્તવ : નમુત્થુણં સ્તોત્ર.

નમો જિણાણં : જિનેશ્વર ભગવાનને નમસ્કાર થાઓ.

આધિ : ચિંતા.

વ્યાધિ : રોગ.

ઉપાધિ : અચાનક આવી પડતું કષ્ટ.

ટીકા : વિવેચના.

પૃચ્છા : ખબર - સમાચાર.

અવગ્રહ : અંતર.

ત્રિકાળ : ત્રણ ટાઈમ.

રાઈ : રાત્રિ સંબંધી.

દેવસી : દિવસ સંબંધી.

નિહાર : મળનું વિસર્જન.

વિરાધના : હિંસા.

સમ્યગ્દર્શન : શ્રદ્ધા - ફૈથ.

સર્વવિરતિ : મુનિજીવન.

દેશવિરતિ : શ્રાવકજીવન.

અધ્યવસાય : મનના પરિણામ-ભાવ.

વસુંધરા : પૃથ્વી.

હરિયાળી : લીલી વનસ્પતિ.

આસક્તિ : રાગ.

અનંતા : જેનો છેડો નથી તેવું.

સંમૂર્છિમ : મા-બાપના સંયોગ વિના ઉત્પન્ન થનાર બાળક.

જયણા : જીવોની યતના - સંભાળ.

શાસ્ત્રકાર : શાસ્ત્ર બનાવનાર.

અભક્ષ્ય : નહિ ખાવા યોગ્ય.

પચ્ચક્ખાણ : પ્રતિજ્ઞા.

નવોદિતા : નવા - પહેલ વહેલા.
પારાવાર : સમુદ્ર - દરિયો.
પંચીયું : એક પ્રકારનું પહેરવાનું વસ્ત્ર.
વસ્ત્રયુગ્મ : બે વસ્ત્ર.
ષટ્કાય : છ પ્રકારના જીવો.
સંમાર્જના : વ્યવસ્થિત કરવું.
અનામિકા : અંગુઠાથી ત્રીજી આંગળી.
સાધર્મિક : સમાન ધર્મવાળા.
ઢંઢેરો : જાહેરાત.
નરશાર્દૂલ : મનુષ્યરૂપી સિંહ.
પ્રાંગણ : આંગણું, ચોક.
નવણજલ : પ્રભુના અભિષેકનું જલ.
ધારાવહી : ગામમાં ફરતાં અપાતી પાણીની ધારા.
ઉખેવવું : ધરવું.
પબાસણ : વેદિકા, વ્યાસપીઠ.
વિત : ધન.
વડાઈ : મહત્તા.
વીતરાગી : રાગ વિનાના.
અઠ્ઠમ : લાગટ (સળંગ) ત્રણ ઉપવાસની આરાધના.
સંખારો : પાણી ગાળ્યા બાદ છેલ્લે ગળણામાં રહેલું થોડું પાણી.
આલેખવા : દોરવા - ચીતરવા.
કલણ : કાદવ.
ત્રિગઢા : ૩ ગઢ (વ્યાસપીઠ)
મિથ્યાદ્રષ્ટિ : ખોટી માન્યતામાં રાચવું.

રૂપાનાણું : પૈસા-સોનામહોર-રૂપામહોર.

અધિષ્ઠાયક : શાસનના રક્ષક દેવો.

સાગરોપમ : કાળનું માપ.

પલ્યોપમ : કાળનું માપ.

કેવળજ્ઞાન : ત્રણે કાળનું સર્વ વિષયક જ્ઞાન.

અવધિજ્ઞાન : વિશિષ્ટ જ્ઞાન.

ઘુંમટ : ડોમ.

મનઃપર્યવજ્ઞાન : વિશિષ્ટ જ્ઞાન.

ઉપસર્ગ : અન્ય દ્વારા કરાતી પીડા.

પરિષહ : સ્વેચ્છાએ સહન કરવાની ચેષ્ટા.

કુંજર : હાથી.

પ્રવ્રજ્યા : દીક્ષા.

ત્રિપદી : ૩ પદો.

દ્વાદશાંગી : બાર અંગો.

અનુત્તર : સર્વ શ્રેષ્ઠ.

ઔદારિક : માનવીય કાયા.

તૈજસ : શારીરિક ઉર્જા.

કાર્મણ : કર્મનો જથ્થો.

શૈલેશીકરણ : યોગની પ્રક્રિયા.

રજોહરણ : ઓઘો. જૈન મુનિઓનું ચિન્હ.

વાસક્ષેપ : સુગંધી ચૂર્ણ.

મુમુક્ષુ : દીક્ષાર્થી.

અંશ : ખભો.

ભુજા : હાથ.

વિવર : પોલાણ.

ઓરસીયો : કેશર ઘસવાનો

પત્થર.

સામરણ : શિખર જેવો દેખાવ.

સોમપુરા : શિલ્પી, મંદિર આર્કિટેક્ટ.

અવાર્ચીન : નવા.

લૂણ : મીઠું.

પોથી : પુસ્તક.

વૈયાવચ્ચ : સેવા-ભક્તિ.

ચૈત્ય પરિપાટી : જિનમંદિરોની દશર્નયાત્રા.

અભયદાન : જીવનદાન.

વસહી : વસતી - દેરાસર, ઉપાશ્રય.

પ્રાયશ્ચિત્ત : ભૂલના બદલામાં અપાતો દંડ.

નિક્ષેપ : પ્રકાર.

રત્નકરંડક : રત્નનો કરંડીયો.